

Kelenik József:

LAZARUS VON SCHWENDI EMLÉKIRATA A TÖRÖK ELLENI VÉDELMI RENDSZER MAGYARORSZÁGI KIÉPÍTÉSÉRŐL (1576)

„... fennmaradásunk sokkal inkább a védekezésen,
semmint egy támadó háborún múlik.”

Az 1576. június 25-én Regensburgban megnyíló birodalmi gyűlés olyan ügyekről kezdte meg tárgyalásait, amelyek a későbbiekben nem csupán a Birodalom, hanem a Magyar Királyság életében is jelentősnek bizonyultak. A birodalmi gyűlés kiírásának egyik legfontosabb oka ugyanis az volt, hogy a császár anyagi támogatást szerezzen a komoly pénzügyi nehézségekkel küzdő magyarországi védelmi rendszer fenntartásához.¹

A regensburgi birodalmi gyűlés nem csupán azért fontos Magyarország számára, mert ekkor kezdődik meg a német segélypénzek rendszeres folyósítása, hanem azért is, mert ekkortól figyelhető meg lényegi változás a török kérdés birodalmi megítélésében. A német rendek ekkor kényszerültek szembenézni azzal a ténnyel, hogy az oszmán fenyegetés és jelenlét állandósult a Birodalom határain. Az 1568 és 1576 között eltelt évek magyarországi eseményei a német politikai elit számára bebizonyították, hogy az Oszmán Birodalommal, a szó európai értelmében, nem létezik békés egymás mellett élés. A keresztény területek védelme érdekében ki kell tehát alakítani egy katonailag jól szervezett, megfelelően irányítható, zárt védelmi rendszert. Erre az időszakra nyilvánvalóvá vált azonban az is, hogy a magyarországi végvidékek teljes kiépítéséhez, és ami a legfontosabb, állandó „üzemeltetéséhez” a Habsburg család osztrák tartományai, a Magyar- és Cseh Királyság erőforrásaival együtt sem elégségesek. A Birodalomnak tehát, ha az oszmán terjeszkedést „német földön” kívül kívánta megállítani, mindenképpen részt kellett vállalnia magyarországi határvédelmi rendszer kiépítésében és fenntartásában.

És bár ez nyilvánvaló volt, a segélyek megszavaztatása ezen, és az ezt követő úgynevezett Türkenreichstag-okon (1582, 1594, 1597–98, 1603) minden esetben csak komoly belpolitikai küzdelmek árán volt lehetséges.² A török kér-

¹ A birodalmi gyűlés áttételesen Magyarországot is érintő hatásaival ismereteim szereint eledig csupán Kurt Wessely foglalkozott. Tanulmányának címe, Die Regensburger „harrige” Reichshilfe 1576. In: Schriftenreihe des Regensburger Osteuropaisntitut Bd.3. Die Russische Gesandtschaft am Regensburger Reichstag 1576. Regensburg, 1976.

² A belpolitikai küzdelmeket, illetve az 1576-os regensburgi gyűlés lefolyását részletesen megismerhetjük *Hugo Moritz: Die Wahl Rudolf II., der Reichstag zu Regensburg und die Freistellungsbewegung.* (Marburg, 1895.) című munkájából. Az 1582-es augsburgi gyűlést feldolgozta *Johannes Müller: Der konflikt Kaiser Rudolfs II. mit den deutschen Reichsstädten.* Westdeutsche Zeitschrift

dést ugyanis — taktikai okokból — mind a katolikus, mind a protestáns rendek az Habsburg-ház saját külügyeként igyekeztek feltüntetni. És mivel a Birodalmat jogi kötelezettség nem fűzte a magyar koronához, azon megállapítással, miszerint a török segélyek folyósításával a birodalmi rendek egy idegen ország, a Magyar Királyság adófizetőivé válhatnak, a rendek közül meglepően sokan egyetértettek. A politikai huzavona ellenére azonban a rendek — felfogva az oszmán fenyegetés súlyát — végül mindig megszavaztak bizonyos támogatást. A birodalmi gyűlések végzései azonban minden esetben szükségesnek tartották hangsúlyozni, hogy a török elleni harchoz önként, saját józan megfontolásuk és keresztényi jószándékuk jeleként nyújtanak támogatást.³ E pontnál szükséges rámutatnunk arra, hogy jogi értelemben a Birodalom nem Magyarországot, hanem a császárt támogatta abban, hogy területének határait a magyar hadszíntéren védelmezze.

Erre a célra a birodalmi gyűlés először 1576-ban szavazott meg olyan segítséget, ami összegében és jellegében is meghaladta az eddigi kisebb célsegélyeket.⁴ A mostani, 5 évre szóló 60 Römermonat elvileg mintegy 3,9–4,2 millió guldent tett ki.⁵ Ebből az összegből a legújabb kutatási eredmények szerint 1576 és 1586 között ténylegesen is befolyt 3 662 988fl.⁶ A magyarországi végvidék fenntartására (a török ajándékkal együtt) 1577-ben 1 667 789 fl tartottak szükségesnek.⁷ Ha ezt az összeget vesszük alapul, azt mondhatjuk, hogy az említett 10 éves periódusban 2 éven át ténylegesen is a birodalom tartotta fenn a végvidéket. Amit átfogalmazhatunk úgy is, hogy az adott időszakban a végvidék fenntartási költségeinek 20%-át a birodalom viselte.

1576-ban, a korábbiakhoz képest meglehetősen magas összegű segély megszavaztatásában, és az ehhez kapcsolódó politikai csatározásokban Schwendi, mint a császár személyes tanácsadója és a török kérdés szakértője, maga is részt vett. Felszólalásában drámai színekkel ecsetelte a magyarországi katonai helyzet súlyosságát, és ezzel, illetve a rendeknek adott első császári válasz (Erste Replik) kidolgozásával jelentősen hozzájárult a segély körüli alkudozások sikeréhez.⁸

für Geschichte und Kunst Nr.14. 1895. Az 1594-ben, illetve 1597/98-ban regensburgban tartott Reichstagról lásd *Felix Stieve*: Die Politik Bayerns 1591–1607. Briefe und Akten zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges. Band. 4–5. (München, 1878–83.) A legutolsó eredményes török segély tárgyalásairól, az 1603-as regensburgi gyűlésről írt összefoglalót *Moritz Ritter*: Geschichte der deutschen Union von den Vorbereitungen des Bundes bis zum Tode Kaiser Rudolphs II. címmel. Band.2. (Schaffhausen 1867–73.)

³ *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung. München, 1978. 69–72. (A továbbiakban *Schulze*, 1978.)

⁴ Az 1556-ban a regensburgi birodalmi gyűlés 16 római hónapot szavazott meg. 1566-ban Augsburgban és 1567-ben Regensburgban együtt összesen 48, Speyerben (1570) pedig 12 római hónapnak megfelelő összeggel segítettek a német rendek. *Schulze*, 1978. 79.

⁵ A Römermonat vagy Römerzug 4000 lovas és 20000 gyalogos egy havi zsoldját kitevő összeg. 1521-ben ennyi katona kísérté Rómába V. Károlyt. Az összeg nagysága tehát nem volt egzakt módon meghatározva. A római hónap a 16. század második felében Winfried Schulze szerint körülbelül 65–70000 fl tett ki. *Schulze*, 1978. 79. 25.számú lábjegyzet.

⁶ *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). Wien-München, 2004. 325.

⁷ Wien, Kriegsarchiv. Alte Feldakten 1577–13-ad2. f8.v.

⁸ Schwendi tevékenységére és szereplésére a birodalmi gyűlésen lásd *Thomas Nicklas*: Um Macht und Einheit des Reiches. Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522–1583) Historische Studien. Heft 42. Husum, 1995. 153–154. (A továbbiakban: *Nicklas*, 1995.)

A magyarországi védelmi rendszerrel kapcsolatos korábbi, és újabb javaslatait Schwendi 1576 szeptemberében — tehát még a birodalmi gyűlés alatt — egy latinnyelvű emlékiratban foglalta össze.⁹ Mivel jelenlegi ismereteink szerint ez az emlékirat válik majd a török elleni határvédelem reformját kidolgozó 1577-es haditanácskozás, a hadügyi reform egyik kiinduló dokumentumává, mindenképpen érdemes arra, hogy megismerkedjünk tartalmával.

Az emlékiratot a bécsi Kriegsarchiv Alte Feldakten 1576–11–3 jelzetű irata alapján közöljük. E szám alatt két dokumentum is található, az emlékirat latin eredetije, és annak német fordítása. A német nyelvű változat fogalmazvány, rengeteg javítással és betoldással. Hogy mégis ezt választottuk a közlés alapjául, annak két oka van. Az első, hogy a Schwendi életművét és tevékenységét komoly alapossággal feldolgozó német szakirodalomban nincs semmilyen utalás más kéziratra, és ilyet a bécsi levéltárakban magunk sem találtunk. A második, talán épp ilyen fontos ok, hogy ennek az iratnak, ennek a fordításnak az alapján kezdte meg reformelőkészítő munkáját az udvar és a bécsi Udvari Haditanács.¹⁰

Az emlékirat egy későbbi másolatát, a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain Geőcze István ugyan már közölte, de a magyar fordítás oly rossz, és oly mértékben eltorzította a szöveg eredeti értelmét és szerkeztét, hogy — az irat jelentőségére való tekintettel — mindenképpen elengedhetetlennek tartottunk egy újabb, szakszerű közlést.¹¹

Az emlékirat teljes és kimerítő elemzésére — mivel ehhez az 1577-es hadügyi reform előzményeit, lefolyását, sőt utóéletét is át kellene tekintenünk — itt sajnos nem vállalkozhatunk. Ehelyett azonban — talán ezzel is segítve a forrásszöveg értelmezését — szeretném felhívni a figyelmet az emlékirat néhány olyan gondolatára, melyek a Birodalom török politikájának kialakításában is fontos szerepet játszottak.

Ezek közül az első az a korabeli európai közvélekedésben széles körben elterjedt nézet, mely szerint a török nem más, mint Isten büntetése.¹²

A tétel talán legnagyobb hatású megfogalmazója a reformáció atyja, Martin Luther volt. A 16. század e meghatározó személyisége az 1529-ben kiadott „Háború a török ellen” (Krieg wider den Türcken) című írásában foglalta össze a török elleni fellépéssel kapcsolatos gondolatait.¹³

⁹ Az irat lelőhelye Wien, Kriegsarchiv. Alte Feldakten 1576–11–3. Az emlékirat latin változatának hátlapján a következő feljegyzés szerepel: „Herrn Lazarus von Schwendi lateinischen discours über den graniz wesen. **Facta** circiter Septembris 76.”

¹⁰ E feltételezést alátámasztja a Haditanács egy későbbi előterjesztése, illetve véleménye a Schwendi-féle javaslatokkal kapcsolatban. Wien, Kriegsarchiv. Alte Feldakten 1576–13–1.

¹¹ A közlés, amelyre a történeti szairodalomban gyakorta hivatkoznak, a Hadtörténelmi Közleményekben jelent meg, az 1894-es évfolyam 502–437. illetve 647–678. oldalain. Címe: Haditanácskozások az 1577-ik évben. A Geőcze-féle fordítás alapjául szolgáló eredeti szöveg lelőhelye: Magyar Országos Levéltár. P.108. Az Esterházy család levéltára. Rep.77. Fasc.N.

¹² E közhely magyarországi elterjedését, változatait kiváló alapossággal dolgozta fel és értelmezte *Őze Sándor*: „Bűneiért bünteti isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa II. Budapest, 1991.

¹³ Tanulmányunkban ennek egy viszonylag kései kiadását használtuk fel, amire Leonhardt Fronsperger 1596-ban ismét kiadott Kriegsbuch-jának harmadik könyvében bukkantunk rá. E tény egyúttal jellemző adalékként szolgál arra vonatkozóan is, hogy a törökre vonatkozó lutheri szemlélet

A könyvecskében Luther kifejtette, hogy a háború és a vérontás a kereszténység hitelveivel ellentétes, tehát a hívők számára elfogadhatatlan dolog. Ennek megfelelően ő, mint igaz keresztény, nem biztathatja híveit fegyverfogsra, öldöklésre, még a török ellenében sem. Idézet munkájában kifejti azonban azt is, hogy a török az ördög szolgája, sőt evilági megtestesülése, mivelhogy az iszlám — amennyire ő ismeri — mindannak az ellenkezőjét hirdeti, mint amit a kereszténység képvisel. Az iszlám lényege szerinte a hazugság és az áztatás, mivel hitelveinél fogva nem ismeri, nem ismerheti el a békét a keresztényekkel, valamint a gyilkolás és öldöklés, mivel az iszlám hívei szent kötelességeként írja elő a hit fegyveres terjesztését, a hitetlenek kiirtását. Továbbá a becstelenség (Unehe) mivel engedélyezi a többnejűséget, és így elutasítja a házasság szentségét. A török tehát, saját hitelveinek megfelelően, nem egyszerűen új foglалásokra és nagyobb világi hatalomra, hanem a keresztény hit teljes kiirtására, elpusztítására törekszik. Ezért az ellene folytatott fegyveres harc, a keresztény világi hatalom számára, nem csupán megengedett, hanem az Úr által a világi főhatalomra rótt súlyos kötelesség is. Aki pedig az evilági felsőbbiséget követi, és annak engedelmeskedve teljesíti kötelességeit, Istennek tetsző dolgot cselekszik.

Ezzel Luther — fenntartva erősen bíralt alaptételét — a gyakorlatban mindenkinek saját belátására és lelkiismeretére bízta, hogy az ördög evilági szolgájával „imával, sírással és könyörgéssel”, avagy a világi hatalom engedelmes eszközeként, fegyverrel kíván-e szembeszállni. És jöllehet, ő továbbra is az imát tekintette elsődlegesnek, elfogadható, sőt helyes magatartásként ítélte meg a kereszténység védelmében folytatott fegyveres harcot is.

Schwendi emlékiratának bevezető részében többször ismétlődik és igen erős hangsúlyt kap a török terjeszkedés isteni büntetésként való bemutatása. Ez több szempontból is meglepő. Először is azért, mert Schwendi életpályájától, munkásságától és valláshoz való viszonyától is kissé idegen az efféle „istenes” felütés.¹⁴ Másodszor pedig azért, mert egy olyan emlékiratban, amelyben a török elleni harc hosszútávú stratégiáját vázolja fel, talán nem ez a közhely látszik a harci kedv felszítására legalkalmasabb eszköznek. Ez az ellentmondásosnak látszó kettősség azonban egyáltalán nem tudattalan. Schwendi, a török, mint isten büntetése toposz alkalmazásával a birodalmi rendeknek két, egymástól ugyancsak távol álló csoportjára akart egyszerre hatást gyakorolni. A török kérdésben a rendek egy csoportja a hatalmas költségekkel járó védelmi rendszer kiépítésénél és fenntartásánál olcsóbb, és célravezetőbb megoldásnak tartotta volna azt, ha az ellenséget néhány nagyobb hadjárattal kisöprik a határokról. Ezzel szemben az úgynevezett protestáns párt, anyagi és belpolitikai megfontolásokból, ellenezte a török elleni aktív fellépés minden formáját.

---

mennyire élő még a 16. század végén is. *Doctor Martinus Luther: Vom Krieg wider den Türcken.* 1529. In: Leonhardt Fronsperger: *Kriegsbuch.* Franckfurt, 1596. Dritter Buch. Von Schanzen und Befestigungen.(1573.) CCXL-CCXLIX.

¹⁴ Schwendi a vallást magánügyként szeretné kezelni. Elítéli az egyház politikai ambícióit, a konfesszionális politizálást, a hitvitákat. Ezzel kapcsolatos álláspontjának pontosabb és bővebb kifejtését lásd *Eugen Fraunholz: Des Lazarus von Schwendi Denkschrift über die politische Lage des Deutschen Reiches von 1574.* Münchener Historische Abhandlungen. Zweite Reihe. Kriegs- und Heeresgeschichte. Heft 10. München, 1939. 18–20.

A két szélső álláspont, a „támadni”, vagy „nem tenni semmit” között pedig ott hullámozott a bizonytalankodók tömege, akik hittek is a veszélyben, meg nem is. Félttek, de az anyagi áldozatoktól idegenkedtek. A „középutas” császári politika szócsöveként Schwendi feladata volt visszafogni a heveskedőket, meggyőzni az ingadozókat és együttműködésre bírni az ellenkezőket. E cél szolgálataiban állt az említett közhely, ami a kapkodókat megfontoltságra intette, a protestáns ellenzékét pedig — Luther gondolatainak erejével — cselekvésre ösztönözte.

A fentiek ellenére nem szabad azt hinnünk, hogy Schwendi csak retorikai fogásként használja Luther tekintélyét. A török kérdés megítélésében ugyanis számos hasonlóság figyelhető meg Luther, és a katolikus Schwendi nézetei között.

Mindketten úgy vélik például, hogy a török elleni fellépés sikerének alapfeltétele egyfajta erkölcsi megtisztulás.

Kettőjük véleménye között persze komoly hangsúlyeltolódások vannak. Luther, mint egyházi ember az isteni büntetés, a török „eltávoztatásának” legfontosabb előfeltételének a kereszténység általános, és teljes lelki-erkölcsi megtisztulását tartotta.

Schwendi, mint politikus és katona egyetértett ezzel, de a „megtisztulást” a maga módján, jóval világibb, gyakorlatiasabb eszközökkel vélte elérni. Ilyen volt például a fegyveres erők belső fegyelmét megszilárdítani, helyreállítani hivatott, birodalmi szintű, egységes „szolgálati szabályzat” elkészítése és törvénybe iktatása.¹⁵

Luther és Schwendi véleménye a belső, erkölcsi problémák kérdésén túlmenően abban is messzemenően megegyezett, hogy a Birodalmat mindketten erőtlennek, gyengének, és az oszmán hatalommal való nyílt szembeszegülésre alkalmatlannak találták.

Véleményük érdekes ellentétpárt alkot azzal a magyar történeti köztudatban makacsul élő történeti közhellyel, mely szerint a török időkben Magyarország területén két nagyhatalom, két birodalom csapott össze egymással.

A Német Nemzet Szent Római Birodalmának 16. századi állapotát szemügyre véve egyértelműen kitűnik, hogy ezen államalakulat inkább csak névleg — igényei, hagyományai, ha úgy tetszik történeti nimbusza szerint — volt birodalom. Valójában azonban nélkülözni kényszerült azon princípiumok többségét, melyek a korban a nagyhatalmak jellemzői.

A „Birodalom” több mint 300, többé-kevésbé önálló államból, illetve államszerű képződményből állt. *„Határai nem ábrázolhatóak területi alapon szerveződő államok között húzódó pontos választóvonalként, épp ellenkezőleg, régi hűbéri kötöttségek, kusza dinasztikus kapcsolatok, politikai vagy szociális klien-*

¹⁵ A speyeri birodalmi gyűlésre (1570) Schwendi átfogó reformtervekkel készült. Tervei között szerepelt állandó birodalmi csapatok felállítása, a császár által kinevezett állandó főparancsnokkal az élükön, egységes birodalmi hadirendtartás elfogadtatása, birodalmi hadszertár felépítése, katonai tartalék pénztár létrehozása stb. Az állandó birodalmi haderő felállításának terve azonban megbukott. Az elképzelések közül egyedül az egész birodalomra érvényes hadi rendtartás valósult meg, aminek kidolgozásában Schwendi meghatározó szerepet játszott. *Nicklas*, 1995. 120–121. A hadi rendtartást lásd, *Kaysers Maximilian II. und des heil. Röm. Reichs Reuter-Bestallung; Item von Bestallung des Felds, erneueret Reuter-Recht, und der Teutschen Knechte Articul. Sammt Verzeichnis etlicher Punkte obermeldter Bestallung und Articuln anhangig, de Anno 1570.* In: *Johann Christian Lünig: Corpus Juris Militaris.* Leipzig, 1723. 58–76. oldalak.

turaviszonyok mögé rejtőztek. Zavaros határvonalak, és pontosan soha meg nem határozott hatalmi átfedések jellemezték a Birodalom és szomszédai kapcsolatát, de messzemenőleg ez volt jellemző a birodalmon belüli területek egymás közötti viszonyára is. Voltak ... olyan külső területek, amelyek két, három vagy akár négy birtokhoz tartoztak egyszerre, ezek a bonyolult kondominiumi viszonyok, az ... irányítást megnehezítették, és államjogi szempontból csak ritkán voltak megfelelő módon tisztázottak. Zavaró tényező ... hogy a Habsburgoknak ... a birodalmon kívül is voltak birtokai, illetve, az hogy a birodalom egyes északi területei olyan perszónaluniós kapcsolatokkal rendelkeztek, melyek alapján idegen országok is helyet és szavazatot szereztek a birodalmi gyűlésben...”.¹⁶

E sajátos, feudális alapokon szerveződő „államszövetség” élén a császár állt. Ő azonban inkább volt a Birodalom legfelsőbb világi hivatalának birtokosa, mint uralkodó.¹⁷ Megbízását választás útján nyerte el, és a választófejedelmeknek — elvileg — joguk volt letenni hivataláról is. Jogait, lehetőségeit, azaz hatalmát a 16. századtól választási kapitulációk sora korlátozta.¹⁸ Névleg a császár volt ugyan a Birodalom legfőbb hűbérura, de már csak kisebb, visszaháramló birtokokat adományozhatott szabadon. Jogai két csoportra oszlottak. Azok közül, amiket szabadon, minden korlátozás nélkül gyakorolhatott (Reservatrechte) a 16. században a következők voltak a legfontosabbak:

- előterjesztés (propozíció) készítése a birodalmi gyűlések számára (azaz a gyűlés napirendjének meghatározása),
- bírók, ülnökök kinevezése a Birodalmi Kamarai Bíróságokba,
- a Birodalmi Udvari Tanács (Reichshofrat) elnökének és tagjainak kinevezése,
- privilégiumok adományozása, kiskorú személyek nagykorúvá nyilvánítása, házasságon kívül született gyermekek törvényesítése,
- és végül a társadalmi állás, a rendi állapot megváltoztatása (Standeserhöhung), lovagi, bárói, grófi, sőt fejedelmi cím adományozása.

Az olyan, politikai szempontból igazán fontos jogokat (Komitialrechte), mint a törvényhozás, adókimetetés, birodalmi szintű igazságszolgáltatás, rende-

¹⁶ „Ihre Grenzen stellten ebenfalls keine akkuraten Scheidelinien territorialer Flächenherrschaft dar; sie wurden hingegen durch alte lehensrechtliche Bindungen, verschlungene dynastische Verwandtschaftsbeziehungen und politische oder soziale Klientelverhältnisse vielfach überspielt. Unschärfe Grenzziehungen und niemas klar definierte Herrschaftsüberscheidungen charakterisierten nicht nur das Verhältnis des Reiches zu seinen Nachbarstaaten, sondern waren auch weithin für die Beziehungen der Territorien untereinander typisch. Es gab darüber hinaus Gebiete, die einem, zwei, drei oder gar vier Herren gleichzeitig gehörten, komplizierte Kondominalverhältnisse, die eine gemeinsame Verwaltung erschwerten und staatsrechtlich selten befriedigend geklärt wurden. Als verwirrendes Faktum kommt hinzu, dass die Habsburger, ... über Besitzungen ausserhalb des Reichsgebiets verfügten und dass umgekehrt die nördlichen Territorien in Personalunion verbunden waren, Sitz und Stimme auf dem Reichstag erwarben und damit Teil des Reiches waren.” *Paul Münch: Lebensformen in der Frühen Neuzeit.* Ullstein, 1998. 28.

¹⁷ *Helmut Neuhaus: Von Karl V. zu Ferdinand I. Herrschaftsübertragung im Heiligen Römischen Reich 1555–1558.* In: Christine Roll (Hrsg.) *Recht und Reich im Zeitalter der Reformation.* Frankfurt am Main, 1996. 435.

¹⁸ *Fritz Hartung: Deutsche Verfassungsgeschichte.* Stuttgart, 1964. 34–35. oldal

tek kibocsátása, háború vagy béke kérdése, a császárnak csak a birodalmi gyűlés együttműködésével lehetősége gyakorolni.¹⁹

Ahogy ebből is következik, a császár legfontosabb társhatalma a Birodalmi Gyűlés volt. Csakhogy ez az intézmény 7 választófejedelemből (Kurfürsten), 50 egyházi és 24 világi fejedelemből (Fürsten), 83 birodalmi egyházi személyből (Reichsprälaten), és 143 birodalmi grófból (Reichsgrafen) állt, nem számolva itt a megjelenésre igen, szavazásra azonban nem jogosult 86 birodalmi várossal.²⁰ A gyűlések munka- határozat- és döntésképesége ilyen létszám mellett — mintahogyan az sejthető is — meglehetősen korlátozott volt.

A Birodalom jogi szempontból egyik legfontosabb központi hivatala az 1495-ben létrehozott Birodalmi Kamarai Bíróság (Reichskammergericht) volt. Fellebbviteli bíróságként a birodalmi rendek közötti peres ügyekben volt hivatott dönteni, és jogi értelemben — a Reichshofrat mellett — a legfelsőbb fellebbezési fórumnak számított. Elvi jelentőségét az adta, hogy kifejezte a Birodalom jogi egységét. Mivel azonban működése nem volt megfelelően finanszírozva, gyakran hosszabb ítélkezési szünetekre kényszerült. A 16. század utolsó évtizedében pedig, a protestáns és katolikus rendek közötti politikai ellentétek kiéleződése miatt, szinte teljesen megbénult.²¹

Bár e helyt nincs módunk a téma további részletes áttekintésére, annyit biztonsággal állíthatunk, hogy a birodalmi működéshez szükséges intézményrendszer a 16. század folyamán, németföldön még kialakulóban, formálódóban volt.²²

A jogi, kormányzati intézményrendszer kiforratlansága mellett a gazdasági alapok is hiányoztak a nagyhatalmi fellépéshez. Az első, viszonylag hosszabb ideig, folyamatosan szedett birodalmi adó épp a török segélyek sora volt.

De a birodalmi léthez szükséges ideológiai alapoknak sem találjuk sok nyomát. Az az eszmerendszer, a keresztény univerzalizmus, amely a birodalmat egy magasabb, eszmei szinten összefogni, összetartani lett volna hivatott, romokban hevert. Sőt, mivel története során a kereszténységet még talán soha nem jellemezte akkora felekezeti megosztottság, mint a 16. század utolsó harmadában, a vallás inkább feszítő, mint egyesítő erőként működött. Az evangélikus egyházban az 1570-es években érték el csúcspontjukat az egyes irányzatok közötti viták, összecsapások. Ekkor vette első komoly lendületét a katolikus megújulás, az ellenreformáció, és ebben az időszakban zajlott le az ún. „második reformáció”, melynek keretében evangélikus német fejedelemségek egész sora vette fel a református hitet.²³

¹⁹ *Helmut Neuhaus*: Das Reich in der Frühen Neuzeit. Enzyklopädie deutscher Geschichte Band 42. München, 2003. 16–18. (A továbbiakban: *Neuhaus*, 2003.)

²⁰ *Neuhaus*, 2003. 32–34. A számok az 1521-es Reichsmatrikel adatai, a 17–18. század folyamán némileg módosulnak.

²¹ *Johannes Burkhardt*: Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung. 1517–1617. Stuttgart, 2002. 183–185. (A továbbiakban: *Burkhardt*, 2002.)

²² *Burkhardt*, 2002. 179.

²³ Ezek a következők voltak: Nassau-Dillenburg 1557-ben, Kurpfalz 1561-ben, Wesel 1564-ben, Wetterau grófság 1577-ben, Szászország 1587–88-ban, Zweibrücken hercegség és Emden szintén 1588-ban, Colmar 1589-ben, Lippe és Bentheim grófságai 1601-ben, illetve 1602-ben, Szilézia pedig 1609-ben. *Hans-Jürgen Goertz*: Deutschland 1500–1648. Ein zertrennte Welt. 2004, Paderborn. 208.

A Német Nemzet Szent Római Birodalma, mint birodalom, nem rendelkezett fegyveres erővel. Csapatokat a birodalmi kerületek állíthattak ki, ha a területükre eső államok belső békéjét, vagy határait támadás érte. A birodalom egészének külpolitika érdekeit hivatalosan ugyan a császár képviselte, de e feladat ellátásához sem önálló döntési jogkörrel, sem hadsereggel nem rendelkezett. A birodalom hadügyi érdektelenségére mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy csak 1570-ben tiltották meg, hogy idegen hatalmak számára német földön, a császár tudta és engedélye nélkül hadsereget toborozzanak. Az erők pazarlására mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a francia vallásháborúban körülbelül 20 000, Németalföldön pedig több mint 40 000 német katona harcolt szervezett keretek között.²⁴

A fentebbeket figyelembe véve úgy vélem igazat kell adnunk Schwendinek és kortársainak, akik saját „birodalmukat”, ami nem rendelkezett sem kiforrott központi intézményrendszerrel, sem állandó haderővel, nem tekintették egyenrangúnak a hatalma delelőjén álló, erősen központosított Oszmán Birodalommal.

A törökkel szembeni kisebbségi érzés egyébként épp a hadszervezet és a hadügyek terén volt a legerősebb. Nem az ellenség létszáma, hanem szervezete, fegyelme és elszántsága, azaz — ahogy ma mondanánk — az „emberi tényező” volt igazán lenyűgöző hatással a kor katonai szakíróira, politikusaira. *„Ha az ember a törökök rendjét a miénk mellett nézi, oly messze vannak azok egymástól, mint amennyivel a nap fénye meghaladja a holdét. Ebből is, de számos más okból is következik aztán, hogy a törökök jobb katonák, mint a németek. ... Ezért szükségesnek látszik, hogy a háború dolgában mi németek valami újat tanuljunk a törököktől, és ha valamire jutni is karunk, vegyünk példát róluk, mert régi jó hírünket és hadi rendtartásunkat olyannyira elhagytuk már, hogy a parasztok és polgárok maguktól sokkal inkább jó messzire, mintsem közelre akarnak tudni bennünket.”*²⁵

Kétségtelen tény, hogy a 16. század utolsó harmadának nagy fegyveres konfliktusaiban feltűnő új, zsoldosokból álló haderőről szerzett tapasztalatok meglehetősen rosszak voltak. A fedezet nélküli tömeges zsoldosfogadás ugyanis mind a hadseregek, mind pedig az azokat kiállító és eltartó társadalom számára komoly megpróbáltatással járt. Ez pedig azokat a nézeteket erősítette, hogy az európai hadügy, különösen pedig az ennek tömegbázist biztosító német hadszervezet, súlyos válsággal küszködik.

A probléma valójában azonban nem is annyira a zsoldoshadsereggel, hanem az új működési elvek elfogadásával volt. Időbe telt ugyanis, míg a hadfogadók, a nemesi származású tábornoki és parancsnoki kar számára a zsoldoslázadások, és a katonák szörnyű pusztításai megkérdőjelezhetetlenné tették, hogy ez a fajta hadsereg csak pénzért, és egyedül csak a pénzért hajlandó katonaként viselkedni. Ha pedig ez hiányzik...

---

²⁴ Burkhardt, 2002. 193.

²⁵ Leonhardt Fronsperger: Kriegsbuch. Franckfurt, 1596. I. Von Kayserlichen Kriegsrechten. (1565.) Von Kriegsgebrauch. CXXXVII.

A nehézségeket a valóságosnál súlyosabbnak láttatta az is, hogy Schwendi és kortársai saját, az átalakulás nehézségeivel küzdő európai hadügyet a Nagy Szulejmán idején fénykorát élő oszmán hadszervezethez hasonlították. Ez erről élő „kép” azonban, mivel a Birodalom 1542-ben találkozott utoljára oszmán haderővel, már csaknem negyven esztendő volt. S bár az idő nem állt meg az Oszmán Birodalom felett sem, az 1570–1580-as években, Németországban, az oszmán hadipotenciálról még mindig az a kép élt, amelyet 1529-ben Luther oly szemléletesen felvázolt. „...arra kell gondolnom, hogy a fejedelmek és a németek a török hatalmát és erejét vagy nem ismerik ... vagy pedig nem is akarnak komolyan harcolni ellene... Mert a török ellen harcolni nem olyan, mint a francia király, Velence vagy a pápa ellen. Ő igencsak más ellenfél, népe és pénze temérdek, ha a szultánt egymás után kétszer is megvernék, még mindig van annyi embere, hogy hamarosan ismét három, négyszázezer embert gyűjtsön össze Ha megölnék százezer emberét, nemsokára ismét ugyanannyival áll ki, és még utánpótlása is marad. Ezért semmi az, ha 50–60 ezer katonával akarnak vele megütközni, ha nincs még legalább ennyi, vagy még több tartalékban. Azután vedd csak számba országait, ővé Görögország, Ázsia, Szíria, Egyiptom, Arábia. Ez akkora föld, mint ha Hispániát, Franciaországot, Angliát, Németországot, Németalföldet, Csehországot, Magyarországot, Lengyelországot, Dániát együvé számolnád, és ezek együtt, az ő országaival még mindig nem egyenlők. ... Istenkísértés az, ha egy király vagy fejedelem egyedül szegül szembe a törökkel, mert ily kevés erővel magát senki olyan hatalmas uralkodónak nem gondolhatja, mint Krisztus az evangéliumban...”²⁶

Az Oszmán Birodalom hadereje a 16. század végén már korántsem volt ugyanaz, ami Nagy Szulejmán idején, ám még mindig akkora erőt képviselt, akkora hadipotenciállal rendelkezett, amivel még a Német Nemzet Szent Római Birodalma is csak egy jól megerősített várrendszerre támaszkodva szállhatott szembe.

Schwendit a magyar történeti irodalom látókörébe az általunk most ismét közzétett emlékiratának 1894-es — katasztrófálisan rossz fordítású — emlékirata emelte be. Az erős antihabsburgianus hagyományok, és a kurucos, protestáns törénelemszemlélet hatására azonban — mivel a törökkel szemben, horribile dictu a védekezést javasolta — neve gyakran még ma is némi elítélő éllel, a „gyáva németet” megillető lenézéssel kerül említésre.

Mi ezzel szemben úgy véljük, hogy Schwendi számos emlékiratával, javaslatával, és legfőképp a végvidék hadügyi reformjának megindításával felbecsülhetetlen szolgálatot tett a Magyar Királyságnak. Javaslatai a védelemre való berendezkedésről — országunk további történetének ismeretében talán már bátran fogalmazhatunk így — azt egyetlen helyes katonai megoldást fogalmazták meg.

²⁶ Luther: Vom Krieg wider den Türcken. CCXLIX. In: Fronsperger: Kriegsbuch. III. Von Schanzen und Befestigungen (1573)

EMLÉKIRAT
a magyarországi végvidék rendjéről, és a török elleni hadviselés
módjáról²⁷

(A margón: Latin emlékirat, németre fordítva 1576. november 14.)

A Török Birodalom — csodálatra méltó és eleddig csaknem hallatlan fel-emelkedése, az Oszmán nemzetség és uralkodóház bámulatra méltó rendjével és eredményeivel egyetemben — kétséget kizáróan a mindenható Isten büntetése és fenyítő vesseje²⁸, amivel az Úr büneiért és henyességéért sújtja a kereszténységet.²⁹

Eleddig egyetlen nemzet, császár, király, vagy más uralkodó sem állhatott ellen a török hatalmának és erejének, hanem — meghódolva és adót fizetve — vagy időben elfogadta tőlük a békét, vagy elveszítve országot, kormányzást és rangot, magára kellett vennie a szolgaság és a zsarnokság jármát.

A Német Birodalomban immár mi is ugyanezen veszélyben forgunk, ami az idő múltával egyre csak növekszik. Az egyik oldalon az említett ellenség hatalma és birodalmának ereje, a másikon pedig csupán a mi tehetetlenségünk, a közhatalom gyengesége és széttagoltsága áll.

Ezen dolgok miatt egyáltalán nem engedhető meg a mondott ellenség hadal való megtámadása, különösen mivel erre nem is vagyunk megfelelőképp felkészülve.

Ilyenténképp igencsak nehéz lesz magunkat és mieinket az ellenség fenyegető zsarnokságától, és a biztosnak látszó romlástól megvédeni és megőrizni, különösen úgy, hogy a háború már csaknem elviselhetetlen terheit egyedül kell hordoznunk, mert ezekben a visszás időkben más keresztény hatalmaktól kevés, vagy éppenséggel semmilyen segítséget sem remélhetünk.

Mindebből könnyen megérthető, hogy saját megmaradásunk és boldogulásunk érdekében miről is kell tanácskoznunk, hová kell haderőnket kirendelni, és azt úgy felhasználni, hogy dolgaink elfogadható és üdvös kimenetelét és befejezését — Isten segedelmével — elérhessük.

A törökökkel szemben ugyanis mi sem a hadra fogható erők, sem a megszereshető segélyek, sem a hadvezérek, sem a gyakorlottság, sem pedig a háborúk lefolytatása tekintetében nem vagyunk egyenlők, mert nekünk nem csupán az ellenség hatalmával, hanem az Isteni Felség haragjával, és büntetésével is számolnunk kell. Emellett előttünk áll az a szomorú példa is, hogy oly sok császár, király, fejedelem, nép és város — akiknek majd mindegyike más, jobb alkalmatossággal volt megáldva, mint mi — ezzen ellenség által legyőzött.

²⁷ Mivel sem a latin, sem a német kéziratban nem található semmiféle cím, a fentebb olvashatót mi magunk adtuk az emlékiratnak. Mindkét kézirat *Diskurs-nak* titulálja Schwendi írását. Ezt jobb híján emlékiratnak fordítottuk, jóllehet a kifejezés jelentése árnyaltabb, kifejezőbb. Wahrig szótára így értelmezi a kifejezést; „Argumentation mit dem Ziel, einem Konsensus herbeizuführen.” Azaz, érvelés azzal a céllal, hogy megegyezés jöjjön létre.

²⁸ A latin változatban flagellum Dei, Isten ostroma.

²⁹ Az eredeti latin szöveg szerint: „... inauditus habuerit hactenus successus et incrementa cum admiranda serie et successione Domus Otthomanicae.” Azaz „... meghallgatatlanul viseli az Oszmán uralkodóház csodálatra méltó őseinek és örökőseinek eddigi sikereit és gyarapodását”.

Mindezek után — a szükségnek ezen mostani órájában — nem vélek helyesnek semmiféle tanácskozást kezdeni arról, hogy hogyan kellene haddal támadni a törökre.

Mert mi — csakúgy, mint minden teremtett lélek — természet szerint a biztos rendet, és az Isteni gondviselést óhajtjuk. Az Úr próbatételeinek alávetetünk ugyan, de nincs kétségünk afelől, hogy az emberek, de különösen a magas méltóságok és kormányzatok, az isteni sugallat és gondviselés törvényei szerint előbb gyarapodnak, majd az Úr akaratának változása szerint ismét kárvallottak és gyengék lesznek, lehanyaglanak, sőt el is pusztulnak.

A török dolgai eddig, néhány száz év óta már, folyvást csak előrébb haladtak és gyarapodtak úgy, ahogyan azt az Úr elrendelte. Emiatt aztán a törökkel szomszédos császárok és királyok ugyan hiába fáradoztak azon, hogy erővel és buzgalommal őket visszaszorítsák, vagy hogy szerencsájük kerekét megakasszák.

A török ereje most még sokkal nagyobb, mint egykor volt. Náluk a jó hadi rendtartás és hadi igazgatás, a katonai gyakorlat épp virágjában van. Semmi nem mutat arra, hogy bármi is megromlott, vagy meggyengült volna. A törökök az egész Keletet és Európa legnagyobb részét a szolgaság jármába kényszerítették, vagy legalább is szövetségesükké és adófizetőjükké tették. A megmaradt kereszténység pedig még soha nem volt annyira megosztott, mint most. Milyen esztelenség volna hát, ha a dolgok ilyentén állása mellett épp a németek akarnának egyedül, haddal menni a törökökre.

A józan ész sokkal inkább azt tanácsolja, szorult helyzetünk pedig azt követeli, hogy elfogadjuk a békét. Az alvó kutyát pedig, a magunk biztos kárára és romlására, fel ne ébresszük, hanem minden olyan ürügyet és okot elkerüljünk, amivel ezen ebet felingerelhetjük, és háborúra gerjeszthetjük.

Amennyire az ember e zsarnoknál, hitünknek ezen ellenségénél tudhatja, a békének és a szövetségnek nincs biztos záloga. Mindazonáltal, e frigyek jóvoltából — az adózást és a meghódolást felhasználva — sok királyság és keresztény nép él régóta tartós békében. Miként a lengyelek, a perzsák, a moldvaiak a valachiaiak, az arméniaiak, grúzok és a mongolok.³⁰ Ha a békét a törökkel újból és újból megújítjuk, és ezzel számunkból, védelmünk erejéből és javainkból elpazarolni semmit nem engedünk, akkor is emberül és férfiként viselkedünk, és feladatainknak eleget teszünk.

Minél nagyobb a veszély, és minél kétségesebb a béke, annál biztosabban és erősebben kell törekednünk rá. A békét — mivel az nekünk kedvez, és mert a dolgaink most igen rosszul állnak — el kell fogadnunk, hogy közben védelmünket minél jobban és alkalmasabban elrendezhessük. Amikor a török haderejét elővezeti, ne szálljunk szembe vele egyszerre és azonnal, hanem erejét a végvidékeken való áthaladás azonnali lezárásával, és a végek megerősítésével tartóztassuk fel, és törjük meg.

Az eddigi tapasztalatok arra tanítanak bennünket, hogy a törököt nyílt háborúban nem lehet legyőzni, vagy meggyengíteni. Jóllehet a keresztényektől

³⁰ A német szövegben szereplő Mongrillen kifejezést mongolnak fordítottam, feltételezve, hogy az emlékirat szerzője az Oszmán Birodalommal hűbéri, szövetségi kapcsolatban álló tatárookra, a Krími Kánságra gondolt.

olykor elszenvedtek bizonyos károkat, de ez úgy felingerelte őket, hogy az ilyen összecsapások után még nagyobb hadat állítottak ki, mint annak előtte. Emiatt aztán majd minden királyság és nép, aki szerencsáját inkább a háború forgandóságára bízta, szánni való módon tönkre jutott, és török iga alá került.

Mindebből könnyen megérhető, hogy mi, a német nemzet, egyedül nem vagyunk elég felkészültek és erősek ahhoz, hogy egy ilyen hatalmas és serény ellenséggel nyílt harcban megküzdjünk. Ha azonban erre mégis sor kerülne — mivel a győzelem és a dicsőség egyedül Isten kezében van — a harcot csakis a legszorítóbb szükség esetén, csakis az Úrtól kapott különösen kedvező alkalom esetén kell megkísérteni és megpróbálni.

Ekkor viszont — jóllehet a harcban számban, gyakorlottságban, kitartásban, gyorsaságban, rendtartásban, ügyességben a törököknél jóval gyengébbek és hitványabbak vagyunk — lovasságunk erejével, és sajátos fegyverzetünkkel sokat elérhetünk.

Habár nyílt csatában — az Úr akaratából — megtörténhet, hogy a mi lovasságunk a törökét az első összecsapásban megfutamítja, kétség sem fér hozzá, hogy ekkor igen messze vagyunk még a teljes győzelemtől, mert a török lovasság négyszer-ötször is számosabb, mint a miénk.

A törökök nem egyetlen hullámban, hanem csapataikat váltogatva szoktak támadni. Így, ha az elsők rohamát egyszer visszaverték, nem kezd mindenki menekülni, hanem hadrendjüket gyorsan helyreállítják, és újból előrenyomulnak, vagy a jól megerősített városhozfalhoz hasonló gyalognép mellé húzódnak, és ott — amikor az ellenség a győzelmet megszerzendő utánuk siet — egyesült erővel, még keményebben harcolnak.

A török gyalog sereg oly formán van ágyúkkal, szekerekkel, tevékkel és más szükséges védművekkel — sánccal és árokkal — körülvéve, továbbá janicsárokkal és kiváló, válogatott lovasokkal megerősítve, hogy csaknem lehetetlen őket lovassággal megbontani és legyőzni. Ez a gyalogság jónéhány csatában veretlen is maradt.

Számos példából látható és megérthető, hogy mind a keresztények, mind a perzsák, mind pedig egyéb népek — még ha kezdetben győztek is — végül, amikor a gyalogosokkal kellett megküzdeni és megharcolni, újból és újból vereséget szenvedtek. Így járt évekkel ezelőtt László király és Hunyadi³¹, Zsigmond császár³², a perzsák királya, a szofi³³, az egyiptomi szultán, és így győzetett le a magyar Lajos király³⁴ is.

Ráadásul hadügyünk manapság még rosszabbul áll mint egykor, mert a könnyű lovasok, akiket elődeink még nagy számmal bírtak, mára már csaknem

³¹ Az emlékirat szerzője itt nyilvánvalóan a várnai csatára (1444) utal, amelyben I. Ulászló magyar király (1440–1444) is életét vesztette.

³² Schwendi Zsigmond német-római császár (1430–1437) 1396-os nikápolyi vereségére céloz.

³³ A szofi a perzsa uralkodók címe volt. A fordítás alapjául szolgáló német szövegben a kifejezés így szerepel: "der Sophi khünig in Persien". Mivel a Sophi után nincs kitéve a vessző, nagy kezdőbetűvel írták, és olyan szövegkörnyezetben helyezkedik el, ahol uralkodók neveit sorolják fel, az 1894-es fordításban — helytelenül — személynévként értelmezték.

³⁴ A megjegyzés II. Lajos (1516–1526) halálára, és a mohácsi csatavesztésére vonatkozik. Az említett összecsapások mindegyikében valóban a megerősített állásban harcoló oszmán gyalogság döntötte el a csata sorsát.

teljesen elfogytak. A német lovasok pedig az üldözésben haszontalanok, arra teljességgel alkalmatlanok.

Ehhez jön még, hogy ha egyszer a mi seregünk sorai és rendjei a csatában, vagy az üldözés során egymástól elhúzódnak, igen nehéz azokat ismét összegyűjteni és rendbe szedni, különösen mivel nekünk csak kevés, vagy semmi tapasztalatunk sincs arról, hogy hogyan kell egy ilyen harcedzett és harcvágyó ellenféllel harcolni és megütközni.

Az is igen veszélyes számunkra, hogy háborúinkban a gyalogságot eleddig még sohasem tudtuk úgy felhasználni, hogy az a lovassággal együtt mozogjon, és vele együtt harcoljon. Úgy, hogy amikor az ellenség lovasai elmenekültek, a mieink az ellenfél gyalogságáig nyomulhassanak, amire pedig a győzelem kivívásához igen nagy szükség volna.

Számítsuk hozzá mindehhez azt is, ami hadakozást különösen nehézzé és veszélyessé teszi számunkra, hogy tudniillik a törökök bámulatos gyorsasággal és ügyességgel harcolnak, nyomulnak előre vagy vonulnak hátra, úgy és akkor, ahogy és amikor csak akarnak.

Tábort vernek, majd csakhamar át is helyezik, éjjel-nappal csatároznak, eleségekben pedig soha nem látnak hiányt. Ezzel szemben a mi seregünk nehezen mozdul odébb, ver tábort, vonul ki, vagy tér vissza. Olyankor pedig, ha az ellenség a közelben van, és táborából élelemszerzés végett kimehet, a mieinket az eleségtől, víztől és a takarmánytól elzárja. Ha aztán a mieink néhány napig nyeregben ülnek, és kemény munkát végezve hőséget, éhséget és szomjúságot kell elviselniük, mind az emberek, mind a lovak azonmód legyengülnek. S mivel mindezt ellenségünk pontosan tudja, eztán egyedül már csak arra törekszik, hogy minket a síkra csaljon, és csatára kényszerítsen. Mi viszont — tetszésünk szerint — aligha kényszeríthetjük őt ugyanerre.

A törökök naponta mutatják magukat, állandó rárohanásokkal és csatározásokkal szegülnek ellenünk, s így kifárasztva, az élelemtől és a takarmánytól elzárva, legyengítenek, hogy aztán annál könnyebben legyőzhessenek.

Ez az oka annak, hogy eddig, ahányszor csak a török császár maga vezette ki hadait, a mi seregünk — még oly sok évvel Lajos király veresége után sem — nem vonult soha ellene, és nem kereste a lehetőséget arra, hogy vele a nyílt mezőn ütközzön meg. A józan ész, és a tapasztalat mindig arra szorított minket, hogy olyan erős, jó élelmezési lehetőségekkel rendelkező helyre menjünk, ahonnan az ellenség további előrenyomulását megakadályozhattuk és feltarthattuk.

A dolgok ilyentén állása mellett pedig boldogulásunk és fennmaradásunk sokkal inkább a védekezésen, semmint egy támadó háborún múlik.

A magunk szemével láttuk, hogy miután a németek a megmaradt Magyarország védelmét magukra vállalták, és jószerivel csak védekező harcokat folytattak, a törökök, — jóllehet a mienknél mindig jóval nagyobb seregekkel vontak fel — Magyarországot annyi éven át sem tudták teljesen legyűrni. Ellenben arra kényszerültek, hogy temérdek idejük elvesztegetése, és hadnépük éppenséggel nem jelentéktelen kárvallása árán, hol ezt, hol azt a véghelyet ostromolják meg, hogy aztán végül ismét hazatérjenek.

A fenti, és több más ok miatt, amikkel a rövidség okán most nem foglalkozunk, több mint nyilvánvaló, hogy a dolgok mostani állása mellett a török elleni

támadó háború dolgát nem lenne szerencsés előhozni, és tárgyalni. Ellenkezőleg, tanácsosabb lenne a békét — ameddig csak lehetséges — fenntartani, és közben a védő háborúra felkészülni. Azt jól átgondolni, hogy az ellenség, egy-egy váratlan békeszegést követően minél kevésbé tudjon minket váratlanul lerohanni, és ha minket a magunk védelemre hajlandónak és arra felkészültnek lát, minél kevésbé merjen próbálkozni velünk.

És mivel könnyen belátható, hogy a külföldi nemzetek a végsőkig elmennek, hogy a törökkel való háborút maguktól elhárítsák, és azt inkább a mi fejünkre idézzék, nekünk még serényebben kell igyekeznünk azon, hogy a békét megtartsuk, hogy a török háborúzásra szolgáló erejét így a tengerre vigye, és az ottani dolgokba mind jobban és jobban belebonyolódjon.³⁵ Így módon mi nagyobb biztonságban leszünk, és közben a saját védelmünkhöz szükséges dolgokat jobban kézbevehetjük és előkészíthetjük.

A béke megőrzéséről

A béke megtartásának legfontosabb szabályai azonban ezek:

- Az adó és az ajándék idejekorán való, pontos megfizetése.
- A végek békéjének megóvása jó hadi fegyelem, és megfelelő erejű helyőrségek segítségével. A török ellenséges szándékú betöréseit mindazonáltal ugyanígy, erővel és lendülettel verjük vissza, és akadályozzák meg.
- A békeszerződés egyéb pontjainak becsületes megtartása.
- Minden olyasmi elkerülése, ami a törököt felingerelheti.
- Tatózkodás a lengyel királyságtól, olyan végzés és megegyezés, ami az Ausztriai Házzal és a Birodalommal való örök barátságot és szövetséget megőrizheti, de nem jár semmi kötelezettséggel.³⁶ Ezt a maga részéről kétség kívül Báthori is el- és megfogadja majd, mivel igencsak óhajtja a lengyel királyság végleges megtartását, és mert túlságosan eszes ahhoz, hogy ne értse, és ne lássa, hogy több félnivalója van a török segítségétől, mint a mi támadásunktól.

³⁵ A pápai-spanyol-velencei liga már 1570-től erősen szorgalmazta, hogy a Birodalom, csatlakozva a szövetséghez, Magyarországon indítson szárazföldi támadást az oszmánok ellen. Schwendi, mint a császár szemlélyes tanácsadója kezdettől fogva a leghatározottabban ellenezte a csatlakozást és a török megtámadását. Az 1571-es győztes lepantói csata után újabb diplomáciai offenzíva kezdődött, melyben különösen spanyolok erőltették a Birodalom hadbalépését. Schwendi ez ügyben készített emlékiratának, élénk politikai levelezésének és agitációjának a spanyol követ szerint nagy szerepe volt abban, hogy a választófejedelmek az 1572-ben mülhausenben megtartott tanácskozásukon elvetették a török elleni háborút. *Thomas Nicklas: Um Macht und Einheit des Reiches. Konzeption und Wirklichkeit in der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522–1583)* Husum, 1995. 134–136. (A továbbiakban: *Nicklas*, 1995.)

³⁶ 1575 decemberében a megüresedett lengyel trónra a főnemesi párt II. Miksa császárt hívta meg. A köznemesi párt viszont Báthory István erdélyi fejedelmet választotta királyává. A császár betegsége, az osztrák tartományok katasztrófális pénzügyi helyzete, és a török épp 1575-ben megerősödő magyarországi támadásainak hatására óvakodott attól, hogy harcba szálljon a lengyel korona megszerzéséért. Tanácsosainak többsége sem támogatta ezt, Schwendi pedig különösen hevesen ellenezte a „lengyel kalandot”. A lengyel királyságra vonatkozóan lásd *Viktor Bibl: Maximilian II. der Rätselhafte Kaiser*. Leipzig, 1929. 385–388. és 393–94.

A védelmi háborúról

A védelmi háborúról kétféleképp vélekednek.

Az első vélekedés. Nagyon is szükséges dolog a végek megfelelő megerősítése, elegendő számú katonasággal való védelmezése, továbbá a szükséges élelmiszerekkel és tüzérséggel való ellátása.

A második vélekedés. Ha egy erősebb hatalom miránk, gyengébbekre támadna, akkor a határok megvédelmezéséhez úgyszintén több segítség és nagyobb támogatás kell, és ekkor úgyszintén egy komoly hadjáratral kell az ellenséggel szembe szállni.

E hadjárat két módon mehet végbe, nevezetesen vagy a védelmi rendtartás előírásai szerint tartott rendes, fizetett katonaság, vagy pedig a birodalom által megszavazott hadisegély révén.³⁷

A végvidékekről

A végek ügyében leelőször is azt a legfontosabb fontolóra venni és át gondolni, hogy Németországnak sokat kell a továbbiakban arra fordítania, hogy a megmaradt Magyarországot olyan erősen védelmezze, ahogyan az csak lehetséges. Mégpedig azért, hogy az ellenség ne tegye a lábát német földre, mert ez esetben a háborúnak egy sokkal súlyosabb és veszélyesebb fajtája szakadna a nyakunkba annál, mint ami most Magyarországon folyik. Ott ugyanis a határokat nagyjából már mind megerősítették, a lakosok pedig a harcokhoz már hozzászoktak, és maguktól minden szükségletet és nyomorúságot elhárítanak.

És akkor arról az ezernyi szerencsétlenségről — a károkról, rajtaütésekről és nyomorúságról — amik egy ilyen háború következményei lennének, és mely dolgok mindegyikének magunk is szemtanúi lehetünk, még nem is szóltam.

Az is bizonyos és tudott dolog, hogy a végvidékek jobb és megfelelőbb fenntartására Ócsászári Felsője egyedül, csupán saját tartományával, a továbbiakban már nem lehet elegendő. A határvidékeket a hiányzó dolgok miatt már

---

³⁷ Azt a védelmi rendtartást (Defension Ordnung), amiről itt szó van, eredetileg az Ennseni osztrák tartomány dolgozta ki saját önvédelmére, 1575 tavaszán. A rendtartás lefektette a török elleni felkészülést, illetve a lakosság mozgósításának hely- idő- és szervezeti kereteit. Kialakította a vezetési rendszereket, kijelölte a védelmi- és ellenállási pontokat. Azaz, mai fogalmaink szerint — az általános hadkötelezettség elve alapján — igyekezett megszervezni és felállítani egy területvédelmi feladatokat ellátó milíciát. A határokon túli sürgős katonai akciókra vártapénzen tartott zsoldos katonaságot kívánt bevetni. A reform-elképzelések szerint minden Habsburg uralom alatt álló tartománynak és királyságnak ki kellett volna dolgoznia a maga védelmi rendtartását. Ezekben fontos szerepet kapott volna a tartományi milíciák közötti katonai együttműködés, a segítségnyújtás török támadás esetén. Tudjuk, hogy 1576-ban az Ennseni túli Ausztria, (Alte Feldakten 1576–13–1.) 1578 folyamán pedig a Károly főherceg kormánya alatt álló Stájer, Karintia és Krajna is kidolgozta a maga védelmi rendtartását. (Alte Feldakten 1579–13–1) Az egész Ausztriára érvényes szabályozás létrejöttét tiroli Ferdinánd főherceg akadályozta meg, aki makacsul elzárkózott attól, hogy segítsen azon jogi alapok megteremtésében, amik tartományát katonai segítségnyújtásra kötelezhetnék volna. A század folyamán még jónéhányszor felmerült az örökölt tartományok, a Csehország, Szilézia, illetve Morvaország területére egyaránt érvényes, közös védelmi rendtartás létrehozása. Legutóljára Kanizsa eleste után, a 1600. november 21–23-i schottwieni főhercegi találkozón. (Alte Feldakten 1600–11–6.)

eddig is sok kár és veszteség érte, mert a végvárakba szükséges őrsegek és ellátmány igencsak megfogyatkozott. A katonaság kevés és fizetetlen, az előírt létszámnak a fele hiányzik, vagy nincs rendesen felszerelve. A végházak nincsenek kiépítve, és éléssel és munícióval sincsenek ellátva. Így még a legnagyobb veszedelem és szükség esetén sem lehetne felmentést, segítséget, vagy több katonát kiküldeni.

Ezért halaszthatatlanul szükséges a véghelyek biztosabb és jobb megtartására valamilyen eszközt és lehetőséget találni.

A végek elrendezéséről és fenntartásáról

Először, hogy a végek védelme és ellátása minél derekasabb legyen, mindent előre, jó rendben és időben elő kell készíteni, és el kell végezni, hogy ezáltal az alattvalók szíve s lelke is mind jobban felszerkenhessen, hogy a hadi dolgokhoz így kedvet kapjanak, és azokban gyakorlatot szerezzenek. Ehhez az is mindenképp szükséges, hogy a védelmi rendtartást úgy, ahogyan azt az osztrák tartományokban elvégezték, igazán és szigorúan betartsák.

Ezután az lenne a legtanácsosabb, hogy a véghelyeket szétosszák a szomszédos tartományok között, hogy így minden tartomány a neki jutó végekhez szolgáljon. Mindegyiküknek gondoskodnia kell arról, hogy;

- a katonák havi fizetésüket megkapják,
- a várakat élelemmel és minden szükségessel ellássák,
- a katonákat megmustrálják, és így mindig teljes létszámban a helyükön legyenek,

– a szükséges építkezéseket, úgy ahogyan az Ófelsége előterjesztette és előírta, lefolytassák,

– folyósítsák a költségeket, és a pénz elköltését felügyelve, minden a legmegfelelőbb módon menjen végbe, és ezáltal a felesleges kiadásoknak elejét vegyék.

Ennek fejében minden tartománynak szabadságában álljon azt a pénzt, amit ily módon Ófelségének átengednek, és a számukra kirendelt véghelyre fordítanak, a Birodalmi Kamara által rájuk kirótt adóból és kontribúcióból levonni, és visszatartani.

Másodszor, a Német Lovagrend régtől fogva arra rendeltetett, és azért ajándékozott meg annyi bevétellel, hogy birtokait állandó őrsegekkel ellátva, harcoljon a hitetlenek ellen. A rend tagjai azonban már régóta csak tétlenül üldögélnek otthon, és csak a gazdálkodással foglalkoznak. Ezért őket e szükségben, ezen általános veszély idején megreformálva, a magyar végekre kell áthelyezni.³⁸ Kötelességükké kell tenni, hogy néhány különösen fontos magyar véghely oltalmazását és védelmét magukra vállalják. Mégpedig azon mód és rend szerint, mely szerint az itáliai lovagok Málta szigetét védelmezik. Jövedelmei-

³⁸ A lovagrend áttelepítésének kísérletéről lásd *Zwiedeneck-Südenhorst*: Über den Versuch einer Translation des Deutschen Ordens an die ungarische Grenze. Archiv für Österreichische Geschichte, 1878. 404–445., illetve *Wilhelm, Erben*: Die Frage der Heranziehung des Deutschen Ordens zur Vertheidigung der ungarischen Grenze. Archiv für Österreichische Geschichte, 1894. 513–599. A kísérlet kudarcáról, a kezdeményezés elhalásáról *Nicklas*, 1995. 163–165.

ket meg lehetne emelni, úgy hogy a kolostorokból és más egyházi javakból — amik már tönkre mentek, és enélkül úgyszólván világi kézbe kerülnének — még több és újabb kommandát kell számukra kirendelni.³⁹ Harmadszor. Mivel az említett eszközök, nevezetesen a védelmi rendtartás, illetve a Német Lovagrend reformja és áttelepítése révén, a végek még nem kerülhetnek megfelelően megerősített és tartható állapotba, elegendhetetlenül szükséges, hogy a birodalmi rendek is állandó segítséget nyújtsanak az említett tartományoknak, valamint hogy a Német Lovagrendnek is meghatározott évi összeggel legyenek segítségére. Ezért tanácskoznunk kellene majd egy állandó adó lehetőségéről, és arról hogy hogyan, mi módon találnák a rendek azt a legmegfelelőbbnek. A birodalomnak megvan a maga fizetőmestere és a biztosai, akik a pénzt oda fizethetik ki, ahová azt szánták, és ahová az rendeltetett.

Készíteni kellene egy kimutatást arról is, hogy az egyes végvidékekre külön-külön mennyi pénz megy el, továbbá arról, hogy mennyit fizetnének ebből a Császári Felső tartományai és alattvalói. A fennmaradó részt azonban a birodalmi rendeknek kellene állniuk.

Jó móddal és renddel készíteni kell majd egy részletes kimutatást a véghelekről és azok szétosztásáról is.

A véghelek szétosztása

Ausztria gondoskodjék Győr, Tata, Komárom, Veszprém őrségeiről. Csehország Sziléziával és Morvaországgal Felső-Magyarországról és a bányavárosokról. Károly főherceg — akinek a birodalom is segít bizonyos pénzüsszeggel — tartományaival Horvátországot és Dalmáciát lássa el. A Német Lovagrend pedig vállalja Kanizsa, és a körülötte fekvő vidék védelmét.

A helyőrségek rendjéről

Minden egyes véghelehez elegendő számú katonát kell kirendelni. Ahol a jelenlegi őrség elegendő, azt meg kell hagyni, ahol nem, ott szaporítani kell a létszámot.

Minden fontosabb helyre német őrségeket kell helyezni, és a védelem, illetve az ellenállás feladatának legnagyobb részét rájuk kell bízni. Adni kell melőlük valamennyi magyar gyalogost és huszárt is. A legfontosabb helyeken pedig bizonyos számú német lovas is tartassék.

Továbbá, mivel huszárokat nem lehet már megfelelő számban találni, bizonyos számú lovas puskást kell tartani, akiknek különféle nációkból kell kikerülniük.

³⁹ A kommandó olyan egyházi hivatal, amelynek birtokosa csak az ezzel járó jövedelmeket élvezi, a velejáró feladatokat azonban nem látja el. A kifejezés másik jelentése: a Johannita, illetve a Német Lovagrend kolostora. „**Kommandó**. 1. Ein kirchliche Amt, dessen Inhaber nur die Pfründe ein-künfte genießt, nicht aber das Amt nach seiner spirituellen Seite verwaltet. Seit dem 16 Jhrh. ist die Verleihung dem Hl. Stuhl reserviert. Durch die Sekularization gingen die meisten Kommandó unter. 2. Das einzelne Kloster im Johanniter und Deutschorden. In: Lexikon für Theologie und Kirche. Bd. 6. Freiburg im Breisgau, 1934. 2. Auflage. Hrsg. Dr. Michael Buchberger 102. A kifejezés magyarázatáért dr. Fazekas Istvánnak, az Országos Levéltár bécsi levéltári delegátusának tartozom köszönettel.

Parancsnokot mindenhová abból a tartományból kell kinevezni, amelyik az adott végvidékről gondoskodik, de a többi alkalmas személy is innen kerüljön ki. A helyőrségek német lovasait és gyalogosait is ezekből a tartományból válogassák, rendeljék vagy egészítsék ki.

Az elhalt vagy eltávozó katonákat mindenkor olyan, a hadakozásra alkalmas személyek kövessék, és ezek helyébe mindenkor olyanokat rendeljenek ki, akik szintén ugyanabból a tartományból származnak. Azzal a megkötéssel, hogy kötelesek legyenek két vagy három évet egyazon helyen megmaradni és szolgálni, anélkül, hogy azt elhagynák, vagy helyüket megváltoztatnák. Így módon a hadi gyakorlat és jártasság a föld népe közé lassacskán bevitetik.

A Német Lovagrend helyőrségeibe a Málta szigeti johannita lovagok rendszere és szabályai vezetessk be.

A határvidéken tartandó extraordinari katonaságról⁴⁰

A végvidékek meghatározott helyein, az állandó létszámon felül tartani kell még néhány zászlónyi gyalogost, akik az ellenség minden váratlan támadása esetére készek lesznek összegyülekezni, és akiket szükség esetén — a védelmi rendtartás előírásai szerint, a tartományokból sietve érkező segítséggel — meg lehet erősíteni. Vagy, ha ezt a rendek jobbnak látják, az extraordinari katonaságot — az említett védelmi rendtartás hatályánál fogva — kiállíthatják a 30. emberek számából,⁴¹ illetve azon lovasokéból, akiket a nemesek minden 100 pfundnyi pénzjövedelem után készenlétben tartani, és a hirtelen előadódó szükség esetére kiállítani kötelesek.⁴² Ezeket megfelelő számban kiválogatva, váltásokban küldjék a határokra, hogy ott három hónapot szolgáljanak, mindaddig, míg az őket felváltók meg nem érkeznek. Így módon az egymást váltó lakosok mindegyike a hadi dolgokban tapasztalatokat, és ismereteket szerez.

A minden tartományra kiterjedő védelmi rendtartásról

A természet, az értelem, napjaink nehézségei csakúgy, mint az elmúlt idők, valamint minden nemzet példája arra tanít bennünket, hogy a hazáért, családjáért és az otthonért bátran kell küzdeni, és ha kell meghalni.

⁴⁰ Számon, vagy renden felüli katonaság. Az egyes várak állandó helyőrségeihez nem tartozó, de a végvidékek váraiban állomásoztatott, állandóan fegyverben tartott mezei katonaság. Mozgatható tartalékként feladata a gyors segítségnyújtás, a török portyák visszaverésének támogatása volt. Mivel igen nehéz a fentieket egyetlen megfelelő kifejezésben visszaadni, a magyarra fordított szövegben meghagytuk a korabeli terminus technicumot.

⁴¹ A „Dreissigste Mann” intézménye a magyarországi megyei felkeléshez hasonlóan, a helyi lakosság területi elven szerveződő, önvédelmi felkelése volt. A „mozgósítás” meghirdetésekor a fegyverbíró férfilakosság közül minden harmincadik köteles volt fegyvert fogni és a kijelölt gyülekezőhelyekre vonulni. Veszély esetén elrendelheték, minden huszadik, illetve minden ötödik alattvaló felkelését is. Mint minden hasonló korabeli intézmény, ez is igen rossz határfokkal működött, katonai értéke csekély volt. Át- illetve újjászervezéséről, felélesztéséről nagyvívű és részletes tervet olvashatunk az 1577-es bécsi haditanácskozás jegyzőkönyvében. (Alte Feldakten, 1577–13–1.)

⁴² Az így módon, a felkelés meghirdetésekor kiállítandó lovasokat nevezték Gültpferd-nek. Megfelelő magyar szó híján a szövegben meghagytam az eredeti német kifejezést.

Ezért Ófelsége királyságaiban, és öröklött tartományaiban, Ócsászári Felsége minden hadakozásra alkalmas alattvalóját, fel kell fegyverezni, meg kell mustrálni, és ki kell képezni.⁴³

Különösen a nemesek legyenek arra kötelezve, hogy ki-ki a maga vagyonához illő lovas csapatnemhez írassa be magát. Elsőként a császári, és a királyi felség, valamint az ifjú hercegek törekedjenek példát adni erre udvari nemesek, és udvari embereik körében.

A katonákat tiszteletben és megbecsülésben kell tartani, nekik címeket és rangokat kell adományozni.

A hadi ügyekben, illetve a pazarló költségeket illető dolgokban szigorú törvényeket kell hozni.

A 30. emberek és a Gültperdek rendtartását, illetve a felkelés kiállítására kiszabott időt szigorúan és határozottan be kell tartani. Nagyobb veszély esetén a nemesek személyes felkelése következzen, oly módon, ahogyan azt a védelmi rendtartásban pontosan kidolgozták.

Néhány különösen fontos véghely megerősítéséről

Egyre jobban és jobban ismert, hogy mekkora serénységet, erőt és hatalmat fordítanak a törökök egy-egy vár bevételeire, ezért — mint ahogyan azt fentebb már mondtunk — a mi megmaradásunk és boldogulásunk is elsősorban e határvidékek védelmén múlik.

Ócsászári Felsége és a birodalmi rendek ezért törekedjenek arra, hogy siertessék a legfontosabb erődítmények kiépítését. Azokat mihamarabb fejezzék be, és lássák el minden szükséges dologgal.

Mégpedig a következőket:

– Kanizsa erődjét, mivel az ellenségnek ott, más akadály előtte már nem lévén;

– a komáromi erődöt — ahogyan az már több alkalommal tanácsoltatott részben megerősítve, részben kibővítve — mivel a mostani vár az ellenség főerejének feltartóztatásához nem elég erős.

– Bécsset szintén ki kellene építeni, mivel nem kicsi a veszélye annak, hogy az ellenség talán megostromolja, ha a szultán személyesen vonul táborba. Bécs alatt kiváltképp a külvárost kellene lebontani és — amennyire csak a dolog vég-

⁴³ Schwendi legelőször a „Bedenkhen des vorstehenden Waidischen und Türkischen Kriegs halben” című, 1565–1566 fordulóján készített emlékiratában veti fel az alattvalók felfegyverzésének lehetőségét. Az emlékirat lelőhelye: Wien, Kriegsarchiv. Alte Feldakten, 1566–13–1. Elképzeléseit egy általános hadkötelezettségen alapuló, területvédelmi feladatokat ellátó milícia megszervezéséről és kialakításáról az 1577-ben elkészült Kriegsdiscurs című munkájában foglalta össze. (Kriegsdiscurs von Bestellung des ganzen Kriegswesens. Francfurt am Main, 1593.) Schwendi ezirányú tevékenységét, ötleteit és javaslatait kimerítően elemzi *Eugen Frauenholz*: Lazarus von Schwendi. Der erste deutsche Verkünder der allgemeinen Wehrpflicht. Hamburg, 1939. A korabeli német hadszervezés nehézségeiről, a felmerülő problémákról, illetve a különböző milíciák felállításáról lásd *Winfried Schulze*: Die deutschen Landesdefensionen im 16. und 17. Jahrhundert. In: Staatsverfassung und Heeresverfassung in der europäischen Geschichte der frühen Neuzeit. Hrsg.: Johannes Kunisch, Historische Forschungen. Band 28. Berlin, 1985.

hezvihető — a szigetre áttelepíteni.⁴⁴ Úgy, hogy ott egy új várost emeljenek, és azt immár meg is erősítsék. Így módon ugyanis, bármilyen keményen ostromolnák és támadnák is Bécs városát, mindig lehetne segítséget beküldeni.⁴⁵

– Szilézia, Morvaország és Cseh Koronához tartozó más tartományok jól tennék, ha maguk elé emelnék Tyrna erődjét, mivel az ellenség útja legelőször erre vezet majd, és ezeknek a tartományoknak nincsen más védőbástyája.

– A legjobban kiépített erősség Győr. Jó lenne még néhány ilyen védbástyát építeni más Duna menti helyeken is.

Egert, a munkálatokat sürgetve, szintén teljesen ki kellene építeni.

Kassa megerősítése szintúgy nem lenne hiábavaló, mivel ez a legjelentősebb város az egész Szepességben, és egyben más véghegyek és várak fenntartója is. Tartassék itt élésház, tüzérségi szertár és szállás az extraordinari hadnép számára.

A mondott helyek erődítési munkáinak befejezéshez, kivétel nélkül, rendre fel kell használni alattvalók robotját, és e tekintetben a legkevésbé sem kell kímélni őket.

Az erődépítés költségeiről

Az erődítésekhez szükséges pénzt, ugyanúgy, mint a többi hadikiadást, részben Ófelsége alattvalói és tartományai, részben pedig a birodalmi rendek adják.

Látogassanak és mérjenek fel minden erődöt, és a végvidékeken szükséges munkákat, és erről készüljön — amennyire csak lehet — pontos előkalkuláció.

Jöjjön létre pontos megegyezés Ócsászári Felsége és a Birodalom — vagy annak biztosai — között arról, hogy utóbbiak évente mennyi támogatást adnak, és hová kívánják annak javarészét fordítani.

Az élelmezésről

Az ellátásra, az élelmezés megfelelőbb és előnyösebb előteremtésére a végeken sehol sincs más, jobb lehetőség mint az, hogy a legfontosabb véghegyeket saját, földműveléssel foglalkozó alattvalókkal lássák el, valamint hogy ezen helyek biztos jövedelemekkel és szolgálmányokkal rendelkezzenek. Ez a várakhoz legközelebb fekvő uradalmak megvásárlásával, és más alkalmas eszközök igénybevételével történhet meg.

Minden tizedjövedelem a legközelebb fekvő véghegyhez szedessék be, és az őrségek zsoldjára fordítassék, ahogyan az egynéhány helyen Magyarországon már most is történik.

⁴⁴ Schwendi Bécs megerősítésével kapcsolatos javaslatai nemcsak logikusak és célszerűek, de komolyan megfontolandóak is lehettek. Legalább is erre utal, hogy 1579. május 9-én II. Rudolf valóban elrendelte a bécsi külvárosok lebontását. Wien, Kriegsarchiv. Alte Feldakten, 1596–13-ad 4c. Sziget alatt a Duna mellék- és főága közötti területet értette. A ma Dunaukanalnak nevezett ág és a Duna főága közötti szigeten fekszik ma Bécs 20. és 2. kerülete, itt található a Prater is.

⁴⁵ Arra utal, hogy ily módon — mivel a városon át folya a Duna mellékága, illetve az új városrész a főággal is kapcsolatban állna — víziúton is lehetőség nyílna a segítség beküldésére.

Legyenek összeírva és meghatározva olyan biztonságos és alkalmas helyek, ahol — hogyha a szükség úgy hozná — nyílt háború és a hadsereg táborba szállása idején, a hadnép egészének eltartására is elegendő élelmiszer helyeztetne el.

Az élelmiszerellátáshoz szükséges pénzt adja Őfelsége, és az ő saját tartományai, úgy azonban, hogy azt a pénzt, ami az élelmiszerek alkalmasabb időben való kiszállításából, a katonaság közötti kiosztásából, vagy eladásából megkereshető, azt a maguk hasznára és gyarapodására fordíthassák.

A tüzérségről és a végekre szükséges dolgokról

Ágyúkat, fegyvereket, lőport és a védelemhez szükséges más dolgokat, valamint a tüzérségi szertárakba legszükségesebbeket Őcsászári Felsége a magáéból pótolja és állítja ki, amihez azonban a birodalmi rendek is adjanak bizonyos pénzségélyt.

A védelmi háború második része; nevezetesen, hogyan kell a végeket veszély esetén megsegíteni, és hogyan kell a nyílt háborút megakadályozni

A végvidékek — még akkor is ha a helyőrségeket az előírtak szerint, úgy miként fentebb elmondtuk, megfelelő módon kiállították — három módon is veszélybe kerülhetnek.

Először úgy, hogy a (helyi) törökök sietve összegyülekeznek, és váratlanul határainkra rontanak, úgy ahogyan az a múlt esztendőben is megtörtént.

Másodsor úgy, hogy ezeknek Törökországból segítséget és újabb katonákat küldenek, oly módon hogy egy pasa, vagy a görögországi beglerbég vonul ki.

Harmadszor pedig akkor, amikor a török császár személyesen maga vonul hadba.

Nekünk ezért szintén háromféle módon kell ellenállni, és a végeket megsegíteni.

Először úgy, hogy az előterjesztett védelmi rendtartás szerint a következő tartományokban, úgymint Ausztriában, Stájerben, Sziléziában, Csehországban, az Őfensége Károly főherceg alá tartozó tartományokban, továbbá Magyarországon, bizonyos számú lovas és gyalogos álljon készen, hogy sietve összehívva és kiállítva a végekre mehessenek. Ők elegendőek is lesznek az összegyűlt törökök feltartóztatására és visszaszorítására, és ha a körülmények úgy hozzák, még valamely támadó vállalkozásra is.

Másodsor, ha új katonaság jönne ki Törökországból. Ekkor ott, ahol nagyobb veszély állna elő — mert a végeket nem látták el időben elegendő számú katonasággal és más szükséges dolgokkal — a fentebb említett tartományok és alattvalóik, az elfogadott védelmi rendtartás alapján, a veszély nagyságához igazodva, jelentősebb számú lovassal és gyalogossal állnának elő, és a végekre sietnének. Ezen esetre álljon rendelkezésre bizonyos segítség a birodalomból is, nevezetesen a köz költségén felfogadott néhány ezer lovas és gyalogos, akiket

Őfelsége segítségére küldenének. Erre a célra a birodalomban, egy meghatározott helyen, bizonyos pénzösszeget helyeznének el.

Vannak a honnak hadi dolgokban jártas, és hazájukat szerető gyalogos és lovas kapitányai,⁴⁶ akiket vártapénzen tartva, mind gyalogos, mind pedig lovas szolgálatra fel lehet fogadni, és akik a katonaságot szükség esetén rögvest kiálíthatják, és a végekre vezethetik.

Ezen csapatoknál a tisztí állásokat — arra alkalmas személyeknek — ugyancsak a birodalomból, vagy Őfelsége más tartományaiból származó alattvalóknak adományozzák.

Szintén Őfelsége gondoskodjék serege fővezéréről, az élelemről, a tüzésről és hajóhadról. Ennek utána pedig, háború idején Őfelsége segítsen tanácsaival, utasításaival és tekintélyével, valamint, ha a szükség és a lehetőség úgy hozná, maga is siessen az ellenség elé, egy-egy ostromlott vár segítségére, vagy harcoljon más módon.

A birodalmi rendeknek legyenek saját biztosaik és tanácsosaik, akik majd Őfelségét, vagy hadvezérét segítenék.

Harmadszor, ha a nagy török⁴⁷ személyesen maga jönne, akkor a haza megmentésére nem csupán a már említett közeli tartományok minden ereje kelne fel, hanem az egész Birodalom minden erejét és hatalmát oda kellene fordítani, és más keresztény népektől is annyi segítséget kellene szerezni, amennyit csak lehet.

A háború helyesen és jó renddel vezetessék, az ellenséget a végekről szorítsák ki, vagy legalább is állítsák meg, hogy végül — mivel ő soká nem időzhet — ismét dolgavégezetlenül kelljen elvonulnia. Ekkor, Isten segedelmével, ha az Úr erre módot adna, valami derekasabb vállalkozás is véghezvihető lenne. Ezt jó és megfelelő rend- és mértéktartással kell vezetni, de ha csak lehet, inkább el kell kerülni.

A rend- és mértéktartásról a török ellen vezetett hadjáratban

Először, mivel a török császár felkészülése és felvonulása annyira titokban, oly csendben és gyorsasággal meg nem történhet, hogy az néhány hónappal korábban a tartományok segítségével ki ne tudódjon, a legfontosabb arra ügyelni, hogy az említett tartományok semmiben ne lássanak szükségét.

Amint aztán a dolgokat megtanácskozták, serényen iparkodjanak azon, hogy vagy a tél végén — ami talán a legtanácsosabb lenne— vagy még jókor tavasszal, seregünk egyik része a végekről és az örökös tartományokból, illetve a birodalomból elegendő számban elővezetessék, és az ellenséget — mivel az a nyár közepe előtt teljes erejével fel nem vonulhat — támadja meg.

Mégpedig a következő módokon:

Vegyenek körül egy vagy két török várat, ami annál is könnyebb dolog, mivel a török várai nem különösebben erősek, és a jól irányított és megfelelően

⁴⁶ Az eredeti szövegben e helyt az „Obristen und Rittmaister” kifejezések állnak. A német nyelvben ez már önmagában is pontosan kifejezi, hogy nagyobb gyalogos, illetve lovas egységek parancsnokairól van szó. A mai magyar nyelvben az „ezredes” szó hallatán az olvasó inkább már csak egy katonai rangra asszociál, a Rittmeister-nek pedig nincs is igazán jó magyar megfelelője. Ezért használtam itt inkább a *parancsnok*, *vezető* értelemben általánosan használt „kapitány” kifejezést.

⁴⁷ Ti. a szultán.

használt tüzérség erejének nem képesek soká ellenállni. Fel kell égetni, és le kell rombolni minden kisebb palánkjukat, mindenfelé ahol csak csapataink Magyarországon ezekre rábukkanhatnak.

Az egész vidéket Buda alatt és körül dúlják fel és pusztítják el, hogy a beérkező ellenségnek minél több gondja legyen az élelmezéssel, és ezáltal őt a kedvező katonai lehetőségektől megfosszuk.

Azt a várat, ami elsőként ellenük szegül majd, és aminek az ostromától tartani lehet, építéssel és tekintélyes őrséggel kell megerősíteni.

Táborunkat úgy kell elhelyezni, olyan közeli és biztos helyen kell felállítani, ahonnan egy-egy ostromlott helynek segítségére mehetünk, az ellenség továbbhaladását megakadályozhatjuk, őt magát szemmel tarthatjuk, szabadon harcolhatunk, táborozhatunk, vagy akár biztosan vissza is vonulhatunk.

Figyelmet kell fordítani arra is, hogy a tábort olyan okos módon állítsák fel, és erősítsék meg, hogy élelmiszerben és takarmányban ne legyen hiány, és az ellenség gyors és váratlan rohamainak egyikével ne rohanhassa azt le.

Kezdetől fogva szigorú fegyelmet és rendet kell tartani. Meg kell tiltani az állandó és túlzásba vitt dőzsölést, a zabálást és vedelést, ami betegségeket okoz a táborban, és ami miatt a tábori készletek soha nem bizonyulnak elegendőnek.

Az itatásra és takarmányozásra való kivonulást azonban, jó móddal és renddel, meg kell engedni. Úgy azonban, hogy a katonákat ne vessék prédaként az ellenség elé, és ne tegyék ki őket szükségtelen veszélynek.

Úgy, ahogyan azt a szükség és a körülmények megkövetelik, mindenkor határozottan szabják meg az ellenséggel való összecsapás módját és rendjét. A katonák tanulják meg a következőket;

- hogy az ellenségre csak teljes, megbontatlan harcreddel támadjanak,
- hogy a lovasság és a gyalogság — fogja bár az ellenség menekülőre a dolgot — ne sodródjon el egymástól,
- hogy az előhadon kívül senki másnak nem szabad üldöznie az ellenséget, ők is csak zárt rendben, egyik a másik mellett, a maguk rendjét megtartva tegyék ezt, nem pedig kisebb csoportokban vagy egyenként,
- hogy a harcban vagy menetben a lovasok és gyalogosok mindenkor maradjanak egymás mellett, és együtt nyomuljanak előre,
- hogy a gyalogosokat mindenkor lássák el és vegyék körül láncokkal összeerősített könnyű ágyúkkal, valamint szakálasokkal és tűzmesterekkel megrakott szekerekkel,
- hogyha a török lovasság első csapatai megfutamodtak, a mieink ne üldözzék őket túlságosan messze, a had derekától ne távolodjanak el messzire, mivel az ellenség mindenkor nagy számban és könnyen újra visszafordulhat. Csatlakozzanak inkább ismét a derékhadhoz, hogy az ellenség lovasságát, gyalogságát és egész maradék hadát, együttesen támadják meg. Az utóhad menjen a szárnyakra, vagy ahová szükséges, vigyen segítséget az előtte járóknak, vagy hátul tartóztassa fel az ellenséget.

Ily módon — mikor az ellenség egy vár ostrománál sokat időzik, és ott hiábavalóan fáradozik, netán járvány és éhezés tör rá, vagy csapatai kimerülése miatt vissza- avagy haza kell vonulnia — a keresztényeknek lehetőségük lesz

majd úgy küzdeni, mi Isten segedelmével talán megadatik, hogy a töröknek el kelljen elvonulnia, jóllehet a harcmezőn nem szenvedett vereséget.

Az egész összecsapást — megfelelő számú katonával — télen lenne a legtanácsosabb lefolytatni, és ekkor elvégezni a török végek megvívását. Az elfoglalt helyeket a leggyorsabban meg kell erősíteni, hogy az ellenség így messze a határok mögé vettessék, és ezáltal, a hadviselés egyre nagyobb nehézségei miatt, a béke megtartassék.

Ami pedig a fentiekben felül még elérhető és megszerezhető, azt az idő, a körülmények, a szükség, valamint a parancsnokok és a tisztek ügyessége és tapasztalata hozza majd magával.

A parancsnokokról

Felesleges a végeket megerősíteni, őrséget és más szükséges dolgokat odavinni, sőt az egész háborús készülődés haszontalan, ha azt — jó mérték és rend szerint — nem tapasztalt parancsnok irányítja.

Mégis igazán a királyok és fejedelmek tiszte az, hogy a háborút maguk vezessék, és alattvalóikat megvédelmezzék. Ezért maga a császár legyen a legfőbb parancsnok. Császári fiai közül tegyen meg egyet helyetteséül, aki parancsa szerint átveszi a hadügyek feletti gondviselést, azok irányítását. Neki — Őfelsége személye után — az összes többi parancsnokok és főemberek is tisztelettel és engedelmisséggel tartozzanak, és eztán minden előadódó hadi dologban ő intézkedjék és járjon el.

Adassék mellé haditanács, ami az előadódó hadi ügyekben tegyen jelentést, és ha valami fontosabb adódna, azt rendelkezés végett terjessék Őfelsége elé.

A tanácsnak legyen tagja Felső-Magyarország főkapitánya, a bányavárosi, és a győri főkapitány, a kanizsai végvidékről a Német Lovagrend nagymestere, vagy annak helyettese, Karintia, Stájer és Horvátország részéről pedig Őfelsége Károly főherceg.

Háborúban álljon mindegyikük a neki alárendelt végvidék élén, és engedelmeskedjen Őcsászári Felségének, vagy az Őfelsége által kinevezett főparancsnoknak.

Ha hadba kell vonulni, — egy beglerbég, vagy maga a török császár ellen — a hadjáratra a főparancsnok, vagy helyettese vonuljon ki, oly módon, ahogy ezt az idő, a szükség és a körülmények megkövetelik.

A Haditanácsról

A Bécsben székelő Haditanács jár el és intézkedik azokban a végvidékeken naponként felmerülő ügyekben, amiken túl sok nem múlik, hogy ezekkel Őfelségét, a főparancsnokot, vagy annak helyettesét túl sokat ne zaklassák és terheljék. A főparancsnok azonban tudjon mindenről, és minden fontos tárgyaláson legyen jelen.

A Haditanács legfontosabb és legnagyobb feladata az legyen, hogy a végvidékeken a rendet pontosan megtartsák, és arra gondot fordítsanak. Minden

egyres főembernek, tisztnek és parancsnoknak meg kell újítani kiadott megbízását, számukra instrukciót kell készíteni és küldeni.

A végeken a szükséges dolgokat mindenhol időben ki kell rendelni, és segítséget kell küldeni. A katonákat, akik tisztjeik küldenek az udvarba, vagy a maguk dolgai miatt jönnek, barátságosan kell kezelni és eligazítani, és velük szóban és írásban is tárgyalni kell.

A bejelentésekre serényen figyeljenek. A katonák közötti vitákat pedig illő módon igazítsák el.

Katonáink vakmerőségét, a szükségtelen portyákat és kivonulásokat, ilyen kevés magyar katona mellett nem szabad megengedni. Részben azért, hogy az ellenségnek ne adjunk ezzel okot a panaszkodásra, részben pedig azért, hogy a békepontokat ily módon is szigorúan megtartsuk.

A török betöréseit meg kell akadályozni, és nekik bátran ellen kell szegülni. Ha ilyenkor a törökök a mienktől kárt vallanának, azt azonnál meg kell írni a legközelebbi pasának. A dolgot ki kell magyarázni, és egyben tiltakozni is kell, hogy ezek az ügyek ne kerüljenek Konstantinápolyba, és a török császárt ne haragítsák meg.

A mustra és a fizetés megtörténtehez különös serénységgel rendeljenek el dolgokat, nevezetesen:

Jámbor és becsületes személyeket nevezzenek ki mustarmesternek, illetve mustrabiztosnak, és eskessék fel őket.

A mustralistát nézzék és vizsgálják át alaposan, majd a dologról készítsenek jelentést, hogy a pénzt — a háború mozgató erejét — nehogy csalásokkal pazarolják el.

Tartsanak megfelelő fizetéssel tapasztalt és megbízható építőmestereket és mérnököket, akik az erődtéseket gondosan megtervezik, az építkezést siettetik és véghez viszik, hogy így semmi felesleges dologra ne kelljen pénzt kiadni.

A Haditanácsból néhányan gyakorta szemléljék meg az építkezéseket, hogy semmi tévedés, vagy más fogyatkozás ne adódjon, és a szükséges dolgok időben rendelkezésre álljanak.

Szintügy szemléljék meg a végeket is, és tudakozzák meg, hogy főember, tiszt, katona, továbbá élelem és ágyú elegendő van-e, avagy mutatkozik-e azokból hiány. A dolgok pótlásáról gondoskodjanak maguk, vagy írjanak evégett Őfelségének, illetve a főparancsnoknak.

A hadi- és kamarai tanácsosok számára készíttessék rendtartás, hogy a naponként előadódó ügyeket és szükségleteket egyik a másikkal mérték szerint, civódás és huzakodás nélkül tárgyalja meg, és ahogyan ezt hivataluk megköveteli, csak a köz javára tekintsenek, csak azt tartsák szem előtt.

A haditanácskozásokba — ha a tisztükhöz tartozó dolgokról tárgyalnak — mindenkor vonassanak be a következő parancsnokok és főemberek, úgymint; a hadszertárnok, az építési felügyelő, az élésmester, a fő mustramester és Bécs város őrségének kapitánya.

Ezekre a tisztségekre — mindenfajta, a javadalmazásukkal kapcsolatos takarékosági megfontolást mellőzve — alkalmas, tapasztalt, megbízható és tekintélyes személyeket válasszanak, mert nélkülük a hadügyben nem lehet sem rend, sem előrehaladás.

A birodalmi biztosokról, a tanácsosokról és a fizetőmesterekről

Mivel a végvidéki költségek felét adóikból a birodalmi rendek térítik és teremtik elő, és ellenséges veszély idején a katonák és haderő jelentősebb részét is nekik kell kiállítani, illő hogy minden serényen, az ő meghallgatásukkal és tudtukkal történjen. Ezért rendeljenek ki ők is saját fizetőmestert és biztosokat, akik a pénz kezelését, a katonák fizetését, a mustrákat, az erődök szemléit, és az egyéb kiadásokat Ófelsége, illetve Ófelsége tartományainak biztosaival és tisztviselőivel együtt végzik majd el.

A birodalomból rendeltessék ki egy vagy két haditanácsos, akik a haditanácskozásokon részt vesznek, és hadügyi dolgok megtárgyalásában és elintézésében segítenek.

A FORRÁSKÖZLÉS ELVEI.

Az i, j, u, v, w, az átírt szövegben már hangértéke szerint jelenik meg.

A magánhangzókat az eredeti szöveget hűen követve, minden változtatás nélkül írtuk át.

Kétpontos y helyett y-t, vagy ii-t használtunk. a hangértéknek megfelelően.

A mássalhangzó kettőzéseket, a szóvégi, illetve az *unnd*-ban alkalmazott hosszú n-ektől eltekintve mindenhol meghagytuk.

A személy- és tulajdonneveken, a címeken, rangokon kívül mindent kis kezdőbetűvel írtunk. A szavak egybe, vagy különírása tekintetében a szövegben megadott írásmódot követtük.

A szövegben a kitett írásjeleket minden esetben megtartottuk, de szükség esetén — az értelmezést segítő — további vesszőkkel, gondolatjelekkel tagoltuk. Esetenként egyes nagyon hosszú mondatokat több mondatra bontottunk.

A rövidítések minden esetben feloldva, szögletes zárójelben szerepelnek.

Margón lévő megjegyzéseket, illetve a szövegbeli javításokat, betoldásokat kurzívval jelöltem.

***

Nachdem das türkisch reich, one zweifl ein straff und ruetten⁴⁸ Gott, des allmechtig[en], darmit die christenhait umb derselben sündt und muessetaten zu streichen, und dasselb bißher ein wund[er]bare und vast unerhört *aufnemen* mit wund[er]barlicher ordnung und sucession deß ottomanisch stammen und hauß gehabt.

Weill auch bißhero khain volckh, khaine khayser, khünig noch fürsten, seiner macht und *gvalt* wied[er]standt thuen müg[en], sond[er]n aintweder zeitlich dem fridt von ime, mit einer und[er]gebung und raichung des tributs annemben, oder aber das schwäre *joch* der dienstbärckhait und tirranney, mit und[er]gang *ires land regiments und standts, trag[en]* müssen.

Wir aber in teutsch[en] reich, in gleichmässiger gefährdte steckh[en], und jhe lenger, jhe mehr darein geratten. Entgeg[en] des gemelten feindts macht

⁴⁸ ruette = Rute, vessző, pálca

und seines reich sterckhung auf ainer seiten, auf der and[er]n seiten aber unser *unvermögen*, und des gemainen standts *schweche*, und zertailung dermassen geschaff[en], (f1r) das wir solchen feindt *zubekhriegen gar nit statthafft*, oder *genuegsamblich gefasst sein müg[en]*.

Ja, weill uns auch so gar schwarlich ist, uns und das unserig, vor seiner *droenden tiranney* und schon gewissern verderben zubeschützen und zu *erhalten*, sonderlich das uns *allain d[er] lasst des khriegs, gleich unerträglich*, und *uns* zu diesen verkehrten zeiten von den and[er]en christenlich[en] potentaten wenig, od[er] gar khein hilff zuverhoffen.

Also ist hierauß *leichtlich abzunemen*, was raths wir über unser haill und erhaltung pflegen, und wohin auß wir unsern khriegs *anschlag* dirigiren und anwenden sollen, damit dieselben die müglich[en] und *heilsamen ausgang* und ehndt, mit Gottes hilff, *erlangen müg[en]*.

Weill wir dan gedachten türckhen, mit d[er] macht, mit *dem das zum khrieg gehört*, mit hilffen gelegenhaiten, häubteren, mit der kriegsübung, und mit *außführung* des khriegens, bey weiten ungleich sein, weill wir auch nit mit des feindts *macht* allain, sond[er]n (f1v.) auch mit dem zorn und *rach* Göttlich[en] M[ajestä]t *zuthuen haben*. Item *uns* die laidige exempl so villen khayser, khünig[en], fürsten, vöckher und stett, welche gleichwoll alle *mit viller and[er]en gelegenhaiten* als wir begabt gewesen, *aber* demnach von diesem feindt überwundt[en] worden, vor den augen *sein*.

So *acht ich* demnach *bei der not dieser zeitt* nit, das *ainiche beratschlagung*, wir den türckh[en] *mit khrieg angreifen* sollen, *fürzunemen*.

Dan gleich wir alle schaffen und natürliche *ding nach gewisser ordnung*, und *auf die fürsehung d[er] Göttlich[en] M[ajestä]t* urgirt werden, und iren veränderung[en] und[er]worffen sein.

Also ist *khein zweifl*, das d[er] *menschen*, und sond[er]lich *der hohen herrschaffen, regirungen* durch göttliche rath und *die gesezen der fürsehung wachsen*, zunemen und ehrhalt[en] *werden*, und durch *seine* abwexlung wiederumb schadhafft und schwach werden, fallen sich verändern und gar zu grund geen. (f2r)

Bisher sind die türggischen sachen ettlich hundert jar nacheinand[er] in stättig und *gleich von Gott also geordneten fortgang*, und *aufnemen* gewesen. Derowegen sich dann die benachbarten kaiser und künig mit macht, und angewendten fleiß umb sunsten und [ver]gebentlich *bemühnet* sei, die türggen zu und[er]truckh[en], oder den lauff solcher glückhseligkeit zuverhind[er]n.

Da nun yetz und vilmer als yemals, ir, der türggen macht, guete ordnung, kriegs erfahrung und regiment *in d[er] blüt ist*. Nichts erscheine das etwa fallen, oder schwackh[en] wollt. Da sy auch vast den ganz[en] Orient, und den maisten tail Europae mit dem joch d[er] dienstbarkeit und[er] sich zwungen, oder inner aufs wenigist verbunden, und zinsbar gemacht, und dan die andern christen und[er] inen *selbst* vil weniger als zuuet⁴⁹ yemalen ainig seien. Was wer dis für ain *unsinikhait*, das eben die teutsch[en] *allain*, bey solchern *wesen*, die türggen *von sich selbst bekriegen* wollt[en]. (f2v)

---

⁴⁹ zuuet = zu heute, ma, manapság

Zwar die [ver]nunfft und *unser* notturfft selbst rätth und erfordert vil mer den frieden anzunemen, und den schlaffende hund zu unsern gewissen schaden und [ver]derb gar nit aufzuweckh[en]. Ja, das wir alle ursach und gelegenheit [ver]meiden, mit welchem *ein* solcher feind zum krieg macht, geraizt und [ver]ursacht werden.

Und wiewol *man* *mueß* *bekennen*, das bey disem tyrannen und feindt unseren religion kein gewisse [ver]sicherung des frieds und [ver]bundnus ist, jedoch sehen wir benebens vil künigreich und *christliche* völkher sich *langen* und stätten friedens aus bemittlung der [ver]bundnüssen, das tributs und huldigung gebrauchen. Alls da sein die Poln, Perser, Moldauer, Walachen, Armerier, Georgianer und Mongrillen⁵⁰.

Darnach, da wir dem frieden mit den türggen bestendigelich nachsezen, so wirdet *dennach* unseren macht, defension und erhaltung nichts entzogen, da wir auch menschen und männer sein, und *dem* unsern (f3r) ein genügen thuen wöllen.

Ja, wieviel mer d[er] fried zweifelich, und die gefahr uns *gewisser*, umb soviel mer sollen wir *yezo* des frieds begern, und den annemen, damit wir entzwich[en] — weil wir uns dessen gebrauch[en] mügen, weil unsere sach[en] *yezo übl* *versehen* — unser defensio[n] desto besser und füegsamer anstellen, auff das, wann die macht des türggischen kriegs einbricht. Uns *derselbe* nit auf einmal, und zu gleich undertauckhe, sund[er]n gleich mit schlossen und furriglen durchweckhens der gräniz[en], und vorberaitung unser defensio[n], verhindert und und[er]brechen werde.

Die erfahrung hatt uns bisher geleert, das die türggen mit offenem *veldschlachten* nit überwunden *od[er]* *geschwecht* mügen werden. *Und da sy gleich* bisweilen ein schaden von den christen genummen, so seien sy doch damit nur angereizt worden, das sy h[er]nach solchen krieg mit grossere macht, (f3v) alls zuvor, *ergenzt* haben.

Ja das vast alle künigreich und volckher derhalben, das sy ir hail *freuentlich* in die *gefahr* der *schlacht* begeben, erbarmlich zu grund gangen, und und[er] das türggisch joch kumen sein.

Zu den *ist* auch leichtlich abzunemen, das unsers tails, die teutsche nation, allain nit genugsam gefasst oder mächtig, einen solchen mächtigen, und *lustigen* feind mit offnen *shalcht* zubestreiten. Oder ob solches gleich beschehen möchte, wie dann die victori und sieg allain bey Gott steet, doch desselbig, *allain* aus höchst getrungener nott, und von Gott verlihener *sonderlichen* gelegenheit zu und[er]sten und zu [ver]suech[en] sein soll.

Dann wiewol wir mit *sterckh* der reutterey, und *manir* *unseren waffen* *vill* thuen khünnen. So seien wir doch mit der anzal, d[er] kriegsübung, geschwindigkeit, *notleidtkheit*, anordnung (f4r) und *geschikhlihkheit* zu schlachg[en] der türggen vil zu gering und ungleich.

Und ob sich begeben, das unser reutterei in offnen schlacht d[er] türggen reutterei *im ersten treffen* schliege, wie ich dann acht (mit beistandt gottlichs willens) *daran nit zu zweifln*, seien wir doch noch gar weitt von d[er] ganzen

⁵⁰ Nem tartom lehetetlenek, hogy a Mongrillen kifejezés a Mongolen torzított írásmódú változata.

überwindung, dieweil ir *raisig[er]* zeug vier od[er] fünfmal meerer dann die unser sein khan.

Und weill sy *nit mit ainem spin ire angreiffs, sondern mit abwexlung irer hauffen zuschalgen* pflegen, und wan ir *angriff* gleich ainmal geschlag[en], wirdet doch der in vollige flucht *nit khumbt*, sond[er]n sich strachs wiederumb in sein ordnung macht, und zum *schlagen wendt, oder sich zu den fueßvolckh*, als zu ainer vesten *stattmaur begibt, und danen her, mit zusammengesetzten macht, wann* der feindt biß dahin der victori nacheilen wolle, hinwied[er]umb, und desto sterckher khempffen thut. (f4v)

Das thürkische heer *aber* zu fueß, wirdet dermassen mit geschüz, wäg[en], camel thiern und da es vonnöten ist, mit ainem waall und graben bevestiget, item mit jänitschären, und guetten und ausserwelten pfärdten gesterckht, das gleich unmöglich ist dasselb mit der reütterey zertrennen und zuschlag[en]. Wie dann dasselb, bißhero, in villen schlachten unüberwunden verbleiben ist. Und auß villen exempln zusehen und zuvernemb[en], das so woll die christen, als die perser und and[er] völkher, wan sy gleich in der ersten den sieg gehabt, sy doch zur lezt, da man mit dem fueßvolckh khempffen und schlag[en] sollen, wied[er]umb geschlag[en] sein worden.

Also ist vor jaren khünig Wladißlaus und der Huniadi, also *kaiser Sigmund*, der Sophi khünig in Persien, also die sultan in Egipten, also auch der khünig Ludwig in Hungern überwunden worden.

Darzue, ist unser khriegen zu dieser zeit *auch* desto schlechter, das wir von gering[en] pfärdten,⁵¹ deren unsere vorfahrer grosse anzall gehabt, vast ganz und gar *abkumen*. Und die teutschen reutter in dem nachiag[en] gar ungleich und unnüz sein. (f5r)

Zu dem, wan unser heer und desselben glieder und anordnung[en], in der schlacht od[er] in dem nachjagen ainmal *voneinander khumen*, die ganz schwärlich wied[er]umb zusammen, und in die *ordnung* zubring[en]. Sonderlich, das wider ainen so lüsstig[en] und *verharten* feindt, von unser seiten wenig, od[er] gar khein *erfahrenheit, wie man mit im schlagen und khriegen solle, verhanden ist*.

So ist auch dits seehr gefarlich bey uns, das in unsern khrieg[en] bißher das fueßvolckh niemals dahin gebracht hatt khünnen werden, das sy hetten *miteinander und* zusambt der reütterey *fortziehen und schlagen*, und *da der feind raisige hauffen weichen*, biß zu dem fueßvolckh *dringen möchten*, wälches doch durchumb vonnöten, da wir gegen dem türckh[en] ainich[en] sieg erlang[en] wöllen.

Daher kombt auch diss, welches unser art zu kriegen steet beschwerlich und gefarlich macht, als das die türggen mit wund[er]baren geschwindigkeit und *fertikhait* kriegen, fortziehen, zurükh weichen, wie und wann sy wöllen (f5v) Ire läger schlagen und die bald [ver]ändern, straiffen tag und nacht, haben an prophiant schien nie keinen mangel.

---

⁵¹ A gering jelentése itt = leicht in der bewegung, schnell, leicht an gewicht, azaz a geringen Pfärdten, könnyű, gyors lovakat jelent. A korabeli német szövegekben a könnyűlovasság szinonímája.

Da entgegen unser hör sich schwerlich forttbewegen, zieh[en], das lager schlagen, und verkeren. Und da der feind *in der nahendt ist*, umb fuetterung auszieh[en] kan, und da sy uns an der prophiantirung, wasser und fuetterung *ingespeert* werden, und sy nun ettlich tag zu ros *sizen*, die hiz, durst, hunger und arbeit dulden und tragen müssen, alsald ma[n] und ros verschwach[en], welches dan unsern feinden von uns wol bewusst ist. Derowegen sy auch allein auf das treiben, das sy uns auf die ebne bringen, und die schlacht — zu welchen wir sy unsers gefallens khaum bringen können — teglich erzaigen, mit stätten anlauffen und scharmizlen uns zusezen, und da wir als dann mhued gemacht, von d[er] prophiant und fuetterung abgehaltn, *uns* alls machtlos, umbsoviel besser *überwinden* können. (f6r)

Daher ist auch gevolgt, das die nemblichsten jar hernach dem künig Ludwig geschalgen worden, so oft der türggisch kaiser in aigner person ausgezogen, unser hör niemalen ime entgegen zieh[en], und in offnem feld gelegenheit mit ime zuschlag[en] such[en] dörffen. Sunder allweg an vessten ortten und bequemen prophiant verhalt[en], und dann auch des feindt ferren *und seinen* fortziehen [ver]hind[er]n und aufhalten muessen.

Dahin uns dan die [ver]nunft und experienz selbs gezwungen, das unser wolfart und auffenthaltung bey *disen stand* vil mer ex bello defensivo, dann offensivo hange.

So haben wir auch mit augen gesehen — nachdem die teutschen die beschüzung des überblibnen Hungerlands über sich genumen, und fürnemblich allain defensive gekriegt haben — das die türggen, ob sy wol mit seinem ansehenlich[en] starckhen hör ausgezogen, doch das Hungerland, auch (f6v) sovil jar hero, genzlich nit bezwingen können.

Sunder seien gedrungen worden *stuckhweis*, yez dis, dann ein anders graniz ortt — nit one mercklich[en] verlust und schaden der zeit und *volckhs* — zubelegern, und dann sich wid[er]umb haimb zubegeb[en].

Aus oberzellten, und and[er]n mer ursachen, die — umb kurze — willen umbgangen werden, ist mer dann gnueng augenscheinlich, das ye einmal *bei solchen gelegenheit von dem offensif khrieg* wid[er] die türggen, *nichts* heilsamblich könne *beratschlagen* und fürgenumen werden.

Sunder das rathsamer sei, auf den frieden soviel bescheh[en] kan, *zuverfarren*, und daentzwich[en] *vom* defensif *khrieg* zugedenckhen und fürzuseh[en], damit d[er] feind durch unversehnen friedbruch *uns umb sovill* weniger in eil küenen und[er]druckhen, umb sovil weniger auch etwas sich und[er]steen dörffe, wann er, uns, zu unseren defension also beraitt und ferttig sihet. (f7r)

Und weil auch leichtlich abzunemen, das die auslendisch[en] nationen *auf dem last umbgeen*, das sy dem türggisch[en] krieg von inen abwenden, und auf unsere hals bringen. So ist ye uns umb sovil mer fleis angewenden, das wir den fried *mit den türggen* erhalten, und er, also sein macht, in continuirung des kriegs auf dem meer anlege, und in denselben ye mer, ye mer [ver]wickhlt werde.

Dann, auf diese weiß, werden wir unsers tails desto sicherer [ver]bleiben, und darunder kunnden wir desto besser was zu unser defensio[n] vonnöten, zur hand und in beraittschafft bringen.

Von erhaltung des frieds

Die weiß aber den fried zuerhalten wirdet fürnembst diese sei;

Die zeittige und ordenliche bezallung des tributs und [ver]ehrung.(f7v)

Die friedsame [ver]hütung der gränizen durch guete kriegszucht, und genuessame besazung. Doch also das die feindlich[en] einfall des feinds, *mit feindts gewalt* und kekhlich wid[er]umb abgetriben, und abgehoben worden.

Item *aufrichtige* halltung d[er] and[er]en frids articuln.

Vermeidung aller deren *sachen*, so die türggen in harnisch bringen möcht[en]. Enthaltung vom Königreich Poln mit solcher abhandlung und [ver]-gleichung die ein ewige freundschaftt und [ver]bündnus mit dem Haus Öterreich, und dem reich erhallten künnde, und *nichts schimpflichs habe*. Welche, one zweifel, der Bathori *antrag[en]*, und *selbst* verhaiss[en] und eingeen wirdet, dieweil er nichts merers begern soll, dann gedachts künigreichs *ewige* erhalltung, und er auch nit unverständig, das er nit sehe, und verstee, das ime von den türggisch[en] hilflich viel (f8r) meerers, als von unseren feindlich[en] thattlichait zu früchten sei.

Vom defensif Krieg

Des defensifs kriegs aber ist zwaierlei mainung.

Erstlich, ist vo[n]nöten die gräniz[en] genuessamblich zubevestigen, und mit notturfftigen besazung[en] zuverwehr[en]. Item mit d[er] artolerey und prophiant fürzuseh[en].

Fürs ander, ob ein *grossere macht ins krieg* würde, mit meerer hilf und zusezung die graniz zu schützen, und mit rechtem kriegszug wid[er]stand zu thuen. Welches auf zwen weg bescheh[en] kan. Nemblich durch *das ordenlichen landkriegsvolckh*, so die an gestellte defension ordnung mit sich bringt, und dann, durch die von dem reich bewilligten hilfhen.(f8v)

Von den Gränizen

Fürs erst ist das fürnembist zu betrachten und zuerwegen, das dem Teutschland *hoch* dara[n] gelegen, das der übrig tail Hungern aufs hefftigist — so müglich — geschützt werde, damit d[er] feind den fues nit auf den teutschen poden sezen.

Da uns dann vil ein beschwerlichere und gefericlere art zu kriegem auf den hals ligen würde, da[n] die yezige in Hungern ist. Dann daselbsten die graniz maists tails bevestiget, das volckh nun des kriegs gewhont, und zu alles *nöten und elend gleich verpanet*.⁵² Ich gesweige andere tausentlei ungelegenheit, schaden, überfall, elend, die h[er]aus volgen würden, und ein yeglich[en] von augen hatt.

⁵² verpanet = verbannet, elúz, számúz értelemben.

So ist auch diss gewiss und bekeendtlich, das die Kay[serliche] M[ajestät] (f9r) mit derselben lenden zu notturfftiger und ordenlicher und[er]haltung der granizen allein, weitter nit können erklechen. Und viel schaden und verlust auf der grenizen bißher allein auß den mangel beschehen, das die granizen mit iren noturfftigen besazungen und fürsehungen entplöst gewesen. Nämlich der kriegsleut wenig, dieselbigen nit bezalt, kaum zu halben theil grüst und vorhanden. Die graniz ortt nit erpaut, mit profandt und munitio[n] nit versehen. Item in der höchsten gfar und *not* kein entsazung, kein hilf, kein merer volckh in vorrath. Derhalben ist ein unvermeindenliche notturfft, das man mittl und weg finde, auf das zu granizortt sicherer und besser erhalten können werden. (f9v)

Von bestellung und underhaltung der Grenizen

Erstlich, damit man zu behütt und erhaltung der grenizen umb sovil wachsamer sei, alle sachen zeitlich, und mit guetten ordnung fürgeseh[en] und gehandelt werden, damit auch die gemüeder von der underthanen umb soviel mehr ermundert werden, ein lust und übung in kriegswesen zubekommen, so ist in alweg vonnöten, das die defension ordnung, so bei den österreichischen landen fürgenommen, ernstlich und scharf gehalten werde.

Darnach ist das ratsamest, das die grenizen auf die benachparten lande außgeteilt, und einem jeden seine sondere ortt zugedient werden, die ydes versorgen solle, nämlich das, den kriegsleütten ir ordentliche monatliche bezallung gereichn werde (f10r), das sie fürsehung ihnen mit profandt und anderer irer notturfft. Mit musterung der kriegsleutt, dann die alzeit in voller anzahl da seien. Die notturfftigen gepeu, wie inen die, von der Kay[serliche] M[ajestät], fürgezaigt und fürgeschrieben, vortzusezen. Wie darreichung des uncostens und dem aufmerckhen, das alles dem rechten weg noch beschehen, und vergebner uncosten verhüet werde.

Hergegen soll jedem landt erlaubt sein, das sie das gelt, welches sie nach Irer M[ajestät] außzaige auf ire deputierte granizen zue erlegen, auß iren steiren und contributionen, welche fürs der Reis Cammer erlegt werden, hernehmen und aufhalten müge. (f10v)

Zum andern. Dieweil von altters her der teutsch ordn dahin gestelt, und darumben mit soviel reichtumb begabt worden, das der mit seinen stätten immerwerenden besazung[en] wider die ungläubigen sollen fechten, der aber yezt ein lange zeit müessig daheimb sizt, und allein der hauswirtschafft obliegt, der solle bei diser noth und gemainen landtgfär reformirt auf die hungerischen granizen gelegt werden, und er die verhüettung und bewerung ettlicher sunderen gränizheuser auf sich zunemen schuldig sein. Auf die weiß und ordnung, wie die maltheser ritter in Italia sein, und die innsel Maltha beweren. Ires einkumen können gebessert werden, man bestel neue und merere commendareien auß den klöstern und geistlichen guettern, welche zu grundt ghen, und ohne das in der weltlichen handt geratten. (f11r)

Zum dritten. Dieweil aber durch yezt gemelte mittel — nämlich der landtleüt defension ordnung, des teutschen ordens reformation und umblegung — die graniz dennoch genuesamblich nit gesterckhn und erhalten können werden, da ist unvermeidenlichen vonnöten, das auch die ständt des reichs ire ordinari hilffen darzuthuen, die gedachten landschafftten, und den teutschen ordn järlich mit ainer gwissen summa gelts helffen.

Darumben so werde beratschlag, von einen mittel, einer stetwerenden contribution, wie das die stend gelegisten befinden werden. Das reich hab seine aigne zallmeister und commissari, welche das gelt dahin austöllen, wohin dasselb vermeint und verordnet ist.

Man mache einen überschlag was und[er]sydliche granizen insunderheit ausgehet, und mache die abtheilung, das die Kayserliche M[ajestä]t mit dero landen, und und[er]thanen den halben theil, den and[er]n aber die ständt des reichs laisten. (f11v)

Man mache ein rechte austailung und außzeigung aller granizort *mit* sein *rechten* weg und ordnung.

Die austailung der granizortt

Österreich versorge die besazung zu Rab, Tottes, Comorn, Wesprin.

Behaimb, mit Schlesien und Merhren Ober Hungern, und die Perckhstätt. Erz[er]zog Carl mit seinen landen versehe Crabaten, Dalmatien. Dem beschehe auch hilf vom Reich mit einer gewissen summa gelts.

Der teutsch orden neme über sich die versicherung Canissa, und der darumbliedenden landschafft.

Von ordnung der besazung

In jedliches ortt werde ein gnuegsame anzahl leüth bestellt, nämlich wan die besazung wie sie iezt genug ist, last mans darbei, (f12r) wo nit, so werde sie gemert.

Auf alle *fürneme* ortt solle teutsche besazungen gelegt werden, und denen soll die *fürnemiste* sorg der wache und beschüzung vertreut werden. Denen geb man zu etlich hungerisch fußknecht, item etlich hussaren. Also man sol auch an den *fürnemisten* ortten ein gewisse anzahl teutsche pferdt gehalten werden.

Item dieweil die hussaren nit mer also in guetter anzahl zufinden, solle auch ein anzahl archibusier zu roß, so von allerlei nationen sich finden läst, underhalten werden.

Auf jedliche ortt solle man hauptleuth nemen von dem landt, das die versorgung derselben granizen hatt. Da auch anderst tauglichen leut darunter gefunden werden.

Es sollen auch teutsche kriegsleuth zu ros und fues von den landschafftten gewält und in die besazungen geschickhn, oder nahendt noch erstatt werden. (f12v)

Also das alweg in die lückhen der absterbenden oder abziehenden etliche, die zum krieg tauglich, aus irem landt folgen, und dahin verordnet werden, mit der condition, das sie schuldig seien ein, zwei oder drei jar daselbst zuebleiben, und zudienen, und ehe nit abgelassen, oder verendert werden. Auf das also algemach die übung, und der kriegsprauch under die landleüth gepraucht werde.

Die besazungen des teutschen ordens werden fast auf die weiß und ordnung besteln, wie die Johannitter ritter in der insel Maltha ingebrauch haben.

Von den extraordinari kriegsvolckh so auf der granizen zuhalten.

Es sollen etliche fendlein knecht über die ordinari anzal und[er]halten, und auf gwissen, doch unterschiedlichen ortten der granizen gelegt werden. Welche auf allen gehlingen angriff des feindts beraitt sein zusammen ziehen, und von den landschafften, durch die defension ordnung, ein merer hilf, wan es also vonnöten, *in eil* gesterckhn, und gemert mögen werden. (f13r)

Oder, da es für besser angesehen würdet, das diese extraordinari kriegsleuth vermüeg der mehrgemelten defension ordnung, auß der zaal des 30isten mans, und denen pfredten, welche der adel, noch yedes vermüeg von hundert pfundt gelt eines zuraitten, auf alle gähliche nottfal in beraittschaft zuhaben *schuldig*, hergenumen werden. Also das *sie* durch abwechslung in genuegsamer anzal außgewält, und auf die granizen geschickht werden, und da drey monat zu dienen schuldig seien, biß nämlich die andern nacher folgen, das also alle landleüth nacheinander das kriegswesen erfahren und lernen. (f13v)

Von der defensions ordnung in allen landen

Die natur, die vernunfft, die nott dieser zeitt, die exempel aller volckher und vergangnene zeitten lehren uns, das man für das vaterlandt, für weib und kindt, hauß und hof streitten und mänlich sterben solle.

Derhalben sollen alle die Kay[serliche] M[ajestä]t und[er]thanen, die in allen ir Kay[serliche] M[ajestä]t *khünigreich*, erblanden und zum krieg tauglich sein, gerüst, gemustert und darinen geübt werden. Fürnemblich solle der adel schuldig sein, ein yeder nach seinen vermögen, sich auf die reitterei zugeben, und darauf gfast zumachen.

Die Kay[serliche] und Khünig[liche] M[ajestä]t, die jungen fürsten sollen an iren höfen, under iren edl und hofleuthen das erst exempel darweisen.

Ritterliche und kriegsleuth soll man in eren und wörden halten, sie zu emptern und ehren promoviren. (f14r)

Man bestel scharpfe gsez⁵³ das kriegswesen und die übrige hoffart betreffendt.

---

⁵³ gsez = Gesetz, törvény

Die ordnung, und schleunigs aufpott das 30isten man und geristen gült-pferdt werde scharf und ernstlich gehalten. Zu einer grössern nott folge auch der personlich zuezug des adels, wie solches in der defension ordnung weitleuffiger ausgeführt.

Von befestigung ettlicher sunderen Granizortt

Dieweil ye mer, ye mer kundtbar was macht, gwallt und fleis die türggen in einnehmung der vestungen brauch[en], und aber unser wolfart *und erhaltung* fürnembst — als hierob angezaigt — an beschüzung der granizen gelegen sey, ist d[er] K[ayserliche] M[ajestät]t und den reichs ständen allain dahin zusteh[en], (f14v) das die nottwendigsten bevestigungen beford[er]t, völlig aufbracht, und mit allerhand nottwendige leut [ver]sehen werden.

Als nemblich die bevestigung Canisa, dieweil d[er] feind daselbs ein freien pass und eingang in Österreich und Steir, und dan kein and[er]le [ver]hinderung, hatt.

Also die bevestigung Comorn were auch ein tails zuverbessern und zuerweitern, wie solchs vil mal gerath[en] worden. Dieweil das yezig schlos des feindts macht aufzuhalt[en] nit genuegsam.

Wien were auch aufzupauen, dieweil nit *geringe* gfar ist, das sich d[er] feind villeicht darumb einemen möcht, so er aigner person auszug. Und[er] diesen aber seind fürnemblich die vorstett (f15r) *abzubrechen*, und in die insel herüber — sovil sich thuen lasst — zu transferiren, damit dasselbs ein neu statt aufgericht, und dieselb auch bevestigt werde. Dann auf solch[en] weg würde die Wien statt gar beschwerlich zubekriegen und zustürmen sein, da auch immerdar hilff kündte zugeschiht werden.

Die landschafft Schlesien, Märhern und die and[er]n d[er] cron Behaim zugehörigen provinzen, thetten wol daran, da sy die bevestigung Tirna vor sich nemen, dieweil sy sich des feinds vast allermaist daselbs zubefaren, und d[er] ortten auch kein andere pasteien haben.

So desto volkumener bevestigung Raab. Möchte man noch ettlich (f15v) pasteien auf den landen, tail d[er] Tonau aufpauren.

Erla were auch genzlich auszupauen und zubefürd[er]n.

Cassa were *gleichfals* mit bevestigung nit in wind zuschlagen, dieweil die, die fürnembste statt in ganzen Zips ist, und gleich ein auffenthalt d[er] and[er]len ortten und vestungen. Item ein prophiant und artolerey haus, da auch das extraordinarii kriegsvolkh mues enthalten werden.

Zu bevestigung solchen ortten mus ma[n] d[er] und[er]thanen robott, nach und nach, on⁵⁴ aufhören anwenden, welchs falls irer in wenigsten nit zuverschonen.

---

⁵⁴ on = ohne

Von dem uncossten auf die bevestigungs gepeu

Der *nottwendig* uncossten auf solche (f16r) bevestigungen were gleichs-fals, wie andre kriegsausgab[en], tails von Irer M[ajestä]t d[er]selben und[er]thanen und landschafften, tails aber *von* deren reichsständen herzunemen.

Es beschehe ein besichtigung und erschätzung d[er]selben bevestigung, und *nottwendigen* werckh an allen gräniz[en], und mache — sovil bescheh[en] kan — ein gewissen überschlag darauff.

Es beschehe zwischen d[er] Kay[serlichen] M[ajestä]t und dem reich, *od[er] deren commissarien* ain gewisse vergleichung, wievil yedes jar anzuwenden, und welche ortt maistes tails, zubefürd[er]n.

Von der prophiant

Mit fürsehung und *genugsamer und nützlicher bestellung* der prophiant an yeglich[en] granizen, ist kein besseren weg, alls das, die *fürnemisten granizort mit iren aignen und[er]thane* — so den *ackher pau leben* — (f16v) *versehen*. Und die negst gelegnen herrschafften, *sovil* durch kauffs, handlung und andere taugliche mittl bescheh[en] kan, darzue gebracht werde, das solche ortt ire gewisse einkumens und dienst haben.

Das dann alle zehend zu den negsten *graniz* ortten bestanden, und dem kriegsvolckh an iren besoldungen geraichen werden. Wie yezo an ettlichen orten in Hungern zubescheh[en] pfllegt.

Es werden auch gewisse und bequeme ortt auszeigt und bestellt, in welche vorrath von prophiant zu *und[er]haltung des ganzen kriegsvolcks* gelegt werde, ob vonnöten wer offnen krieg, und das kriegsvolckh *ins feld zufüeren*.

Den nottwendigen uncossten auff fürsehung der prophiant, den thue Ir M[ajestä]t mit iren landschafften selbs, und gebrauch sich dasselben (f17r) *nuz und überschuß*, sovil aus zeittigen fürsehung und austailung der victualien under dem kriegsvolckh, oder [ver]kauffung volgen, und gesucht werden kan.

Von d[er] artolery und zugehörungen an die gräniz[en]

Geschützen, waffen, pulver und and[er]es so zu beschüzung *gehörig*, und ins zeughaus nottwendig ist, fürsehe und [ver]schaffe die Käy[serliche] M[ajestä]t selbs von dem iren. Es beschehe auch ein *gwisse gellt* hilff von den reichsständen.

Von and[er]n tail des defensiffs kriegs. Namblich wie den granizen in zuestend[er] gfar zuhelffen, und wie ein offnen krieg auffzuhaltten

Auf drey weg künen die gränizen (f17v) in gfar gerath[en], obwol die besazungen auf die mass genuugsamblich — wie oben gesagt — bestellt sein.

Fürs erst. So sich die türggen eilend zusammen hauffen, und unser graniz[en] unversehentlich überfallen. Inmass[en] verschienes jar beschehen.

Zum andern. So inen neue hilff und volckh aus der Türggei geschickht werden. Alls so ein bassa od[er] beglerbeeg aus Griechen ausgerucht.⁵⁵

Zum dritten. Wann d[er] türggisch kaiser selbs aigner person ausgerucht.

Derowegen unsers tails auf dreierlei weg wied[er]stand zu thuen, und den graniz[en] zuhelfen ist. (f18r)

Erstlich, das nach vorangezogner defensio[n] ordnung, in der negsten landschafften, alls Österreich, Steir, Märhern, Schlesien, Beh[aim] und denen landen, so der F[ü]r[stliche] D[u]r[chlaut] Erzherzog Carln zugehören, item in Hungern sellbs in beraittschafft *sey ein* anzaal zu ros und zu fues, das sy eilend zu den graniz[en] mügen berufft und geford[er]t werden. Die auch genuessam seien, die *also gesamleten* türggen aufhalten und abzutreiben, auch entgegen ettwas fürzunemen, so es die gelegenheit geb.

Dan zum and[er]n, so neues volckh aus d[er] Türggei keme, das die granizen, *wo die mer gfar vorhanden*, zeitlich mit genuessamen besazungen, und and[er]n mer notturfftten verseh[en] werden. Das da[nn] auch die vorgenannten landschafften, und deren (f18v) und[er]thanen, [ver]müeg d[er] aufgerichteten defensio[n] ordnung, wid[er]umb mit grösser anzall zu ros und fues — nach gstattt der feinds gfar — aufbrech[en], und den graniz[en] zueillten. Item, das zu solch[en] faall gwise hilff vom reich vorhanden weren, als nemblich das mit gmainen uncossten ettlich tausent reitter und fuesknecht gewerben, und Ir M[ajestä]t zu hilff geschickht würden.

Zu solchen werde ein gwise summa gellts, an ein gwiss ortt in reich, angelegt.

Es werden *des vatterlands kriegserfarne und liebhabende* obristen und rittmaister, so wol zu fues als zu ros, in bestallung genumen, und mit jerlich[en] warttgelltt und[er]halten. Die das kriegsvolckh als pald *zu notturfft* auffbringen, und an die graniz[en] führen mügen. (f19r)

Die hohen ampter werden auf gleiche *partei*, und[er] taugliche personen, baides, so wol *under* die aus dem reich, alls *under* die aus Irer M[ajestä]t landen, und und[er]thanen verlih[en].

Die Kay[serliche] M[ajestä]t thue auch fürsehung mit einem feldobristen, mit prophiant, artolorey und armada.

Die Kay[serliche] M[ajestä]t *stee dem* kriegn mit rath, bevelchen, irer autoritet *bevor*, wie es dann die notturfft und gelegenheit geben werden. Es sey gleich d[er] feind fürzueilen, od[er] an ein belegerten ortt zuhilff zukommen, od[er] sunsten mit dem feind zuschlag[en].

Die reichsständ habet ire aigne comissarien und räth, die Iren M[ajestä]t, od[er] dem feldobristen beywonen seie.

Zum dritten. So der türgg selbs (f19v) persönlich keme, das dann, nit allain die ermellten negsten landschafften, mit allen macht zu rettung des vatterlands aufweren, sundern das ganze heilige reich, auch alle von sterckhn und macht daher wendten, und dann auch von and[er] christlich[en] völkhern

⁵⁵ ausgerucht = ausgerückt, kivonult, felvonult.

sovil hilff, alls müglich, gelaist würde. Und das dann fürnemblich d[er] krieg mit gueten richtigkeit und ordnung geführt werde, und d[er] feind von dem granizen geschlagen, od[er] aufs wenigist auffgehallten werde. Das er lezlich also unverrichten sachen, sintemal er *sunst* nit lang zu harren hatt, wid[er]umb abzieh[en] müsse, und also etwas stattlichs — mit d[er] hilff gottes, *der die guete gelegenheit weisen würde* — ausgewichen werde.(f20r)

Die mass aber, und ordnung ein solchen krieg zu fueren, und *sich* dessen zuerwheren wirdet dise sein können;

Von mass und ordnung wie ein Krieg wider die türggen zu fueren

Fürs erst, weil die zubereitung und auszug des türggischen kaisers so gar heimlich und still, und so gschwind nit gescheh[en] kan, das man nit ettliche monat zuvor dis, durch kundschafften wisse, ist fürnembst dahin zuwach[en], das an solchen landtschafften kein mangel sei.

Alls dann ist zu beratschlagen, und fleis anzuwenden, das ettwed[er] den vorgehenden wintter — welches am aller rathsamisten wer — od[er] doch zeitlich in frühling, eins tails *unser*s hörs aus den gräniz[en] und erblanden, item aus (f20v) dem reich, mit genuegsamer anzal angeführt und d[er] feind, so vor mitten summer nit kummen kan, fürkommen werde.

Alls nemblich;

Man neme sich umb ein, od[er] mer türggisch gräniz ortten, welches dann umb sovil leichten, dieweil ire bevestigung nit vil sunders sein, und dem gewalt d[er] artolerei, da die wol angeordnet und gebraucht, nit wol wirdet wid[er]stand thuen mügen.

Man verprenne und reisse ein alle ire kleinere castell in Hungern, wo unser haufen dieselben allenthalben antreffen kan.

Man [ver]höre und [ver]derbe die ganze gegend in Hungern, umb und und[er] Ofen, das also der kummende feind umb sovil mer *der* prophiant, und anderen gelegenheit beraubt werde.(f21r)

Die ortt, so er an erstem gegen ine haben wirdet — *und deren belegerung sich zu befaren* — bevestiget, und sterckt man mit stattlicher besazung.

Unser läger werde geschlagen an ein nahendes und sicheres ortt, *und d[as] also geleg[en], damit man danen auß, ein belegerten ortt zu hilf kumen, item dem feind sein fortdrukken [ver]hindern müge.*

Daher *man auch*, so der feind zu nahend keme, frei schlag[en] od[er] sich sicher auffenthalten, od[er] gar zurükh weich[en] könne.

Man gebe acht auf ein gewisse weiß das lager zu schlag[en], und dasselbs zubefestigen, damit an prophiant und fuetterung kein mangel sey, und das wir, durch d[er] feind geschwindigkeit und anlauff, unversehenlich under ain seit, nit überfallen werden.(f21v)

Man bestelle vom anfang ein ernstliche kriegsdisciplin und ordnung.

Man [ver]biett auch die überflüssigen und stättwerenden füllerein,⁵⁶ fressen und sauffen, daher die krankheiten in lager [ver]ursacht werden, und nichts erklecklich sein will.

Das wasser und ausziehen auf die Futterey werde auch *doch* auf guette mittl *frey* gelassen, also das, die kriegsleutt dem feind nit fürsezlich fürgeworffen, und in unnötige gefar gesetzt werden.

Es werde ein gwise weis und ordnung fürgenumen, mit dem feind zu schlagen, so es die nott und gelegenheit also erford[er]t, die kriegsleutt lernen auch denselben kennen.

Nemblich; (f22r)

Das mit ganzen, *unzergerzten schlachtordnung* mit dem feind geschlagen werde, und die reitterei und das ander fuesvolcks, obgleich der feind sich in die flucht gebe, sich voneinand[er] *nit zerteilen*.

Das sunst niemand, als d[er] vortrab dem feind nachseze, und dieselben auch nuer *scharenweis, ein haufen od[er] ein scharen nach und neben dem anderen, in irer ordnung*.

Das *in der mitlen schlachtordnung oder zug* die reiter und fuesvolckh allzeit fortziehen, und beyeinend[er] bleib[en].

Das das fuesvolckh allweg mit leichtem geschüz, *so aneinander mit ketten gehackhe*, verseh[en], und umbgeben sei, item mit wägen, *häggen*, und püchsenmaister.

So die türggische reitterey, also *von ersten hauffen*, in die flucht geschlagen, das dan die unserigen nit gar zuweitt nachsezen, und den mittleren hauffen nit zu weitt [ver]lassen, dieweil d[er] feind allweg in grosser anzal und sach leichtlich wid[er]umb zum treffen *wenden* kan. Sunder (f22v) sich vilmer wid[er]umb zum mittern hauffen verfuegen, und also miteinander der feind reitterei und fuesvolckh, und *übrigen* ganze macht angreifen.

Darauff volge als bald der letzte hauffen, und kame dann auf der seitten, oder wo es vonnöten *denen ersten* zu hilff, hallte auch den feind zurückh auff.

Den christen wird daher gelegenheit zum weitt geb[en] werden, wann der feind in belegerung ein ortts also lang und [ver]gebentlich sich saumbt und mhued gemacht wird. So ettwa ein sterb, seuch od[er] hunger und[er] dem feind entsteet, item wann d[er] feind also mhüeder zurückhweich[en] und wid[er]keren mues.

So sich dann mit d[er] hilff Gottes begibt, das er wider *abziehen* mues, ob er gleich nit aus dem feld geschlagen worden.

Were an rathsamist den ganzen krieg (f23r) den wintter hinumb, mit genuegsamer anzahl volckhs zu continuiren, und ein ganzen gmaine bekriegung d[er] türggisch[en] gräniz[en] fürzunemen. Auch die eingenumenen ortt aufs baldist zu bevesten, das also der feind weitt henden vo[n] den gräniz[en] gebracht, und als dann mit grosseren *seinen* beschwerlichkeit zu kriegem, *frieden* gehalt[en] werde.

⁵⁶ Füllerei = Schwelgerei, dőzsölés, dúskálás.

Was dessen *mer ist*, und da möchte *eingebraucht* werde, das wirdet die zeit, gelegenheit, die nott, erfahrung und geschiklichkeit d[er] obriesten und haubtleuten selbs geben.

Von obristen

Vergebentlich ists, wann die gräniz bevestigt, besazung und and[er] nottwendige ding gelegt (f23v) und ist die ganze braitschafft des ganzen kriegs schedlich, da dieselbe nit durch erfarnen obristen, mit gueter mass und ordnung regiert werden.

Es ist aber der künig und fürsten aignes ambt, den krieg selbs vorsteen, und ire und[er]thanen schützen. Also sey nur d[er]wegen der kaiser selbs obristen.

Es mache einen aus seinen kay[serlichen] sönen zum obristenleutnant, dem die verrichtung und sorg des ganzen kriegswesens anbevolh[en] wird. Auf den auch die andern obristen und haubtleutt, nach Iren M[ajestä]t, iren respect und aufseh[en] hab[en], und der alle fürfallende *kriegsgeschäft* verrichte, und expediere.

Dann werde ein kriegs rath zugeben, wie hernach soll ferrer gemeldet werden.

So was wichtigs fürfalln, das bringt (f24r) man für Ir M[ajestä]t, zu d[er]selben resolution. *Under diese habe* Ober Hungern iren aignen *feldobristen*, desgleich[en] die pergstetterische gräniz, allso auch Raab, und die negst gelegnen ortt. Zu Canisa sei des teutsch[en] ordens maister, oder dess[en] leuttenant. In Kärnten, Steir und Crabaten sei die F[ü]r[stliche] D[u]r[chlaut] Erzherzog Carl. Ein jeglichen stee dem krieg vor in seinen anbevolhnen gränizen, und hab sein aufseh[en] auf die Kay[serliche] M[ajestä]t und Irer M[ajestä]t general obristen.

So man aussziehen soll zum offnen krieg, od[er] gegen ein beglerbeg, od[er] den türggischen kaiser selbs, so ziehe dann d[er] general obrist, od[er] dessen leuttenant, als es die zeit, gelegenheit und nott erford[er]n wirdet.

Von kriegsrath (f24v)

Der kriegsrath, so zu Wien residirt, verrichte und handle die geschäft, so sich in gränizen teglich zu wägen, und dara[n] sovil nit gelegen, damit Ir M[ajestä]t, der general obristen, od[er] dessen leutnant *nit zu viel* molestirt od[er] belästigt werde. Jedoch also das, d[er] obrists von yeglichen wisse, und er selbs in wichtigen handlungen gegenwerttig sei.

Die fürnembst und maiste sorg des kriegsraths soll die seien, das die ordnung der gräniz recht underhalten, und darauff acht geben werde.

Das alle und yegliche haubtleutt und officier, wie bevelich, [ver]müeg irer auffgerichten bestallung und instruction verrichten und verseen.

Das allenthalb[en] der gränizen nottwendigkeit zeitlich (f25r) bestellt und hilff gelaisst werde.

Das die kriegsleutt, so von iren haubtleutten geen hoff geschickht werden, od[er] wie selbs sach[en] halben kumen, freundlich tractirt und abgeferttigt, und mer mündtlich, da[nn] schriftlich mit inen gehandelt werde. Das fleissig auf die kundschafftten acht geben werde.

Das die strittigkeiten und[er] den kriegsleutten auf billiche weiß [ver]ainigt werde.

Das unserer kriegsleutt [ver]wagnus, und unottwendiges straffen und auszieh[en], bei so wenig hungern, nit gestatt werde, damit durch dieselben dem feind nit ursach zum clagen geben, sunder die frieds articulation straff gehalten werde.

Doch also das der türggen feindlichen einfall dapfer widerstand beschehe, (f25v) und dieselben verhüett, und so es sich begeben, das die türggen vo[n] den unserigen ein schaden nemen, das dann desselbig alsbald zu den negsten bassen geschrieb[en], und solche thatt entschuldigt und *gericht gemacht* werde, damit dieselben nit geen Constantinopl gebracht, und den türggisch[en] kaiser in harnisch bringen.

Das sy die muster und zallung mit sund[er]en vleiss zu bescheh[en] [ver]ordnen, alls sy erheißten fromme, christliche personen zu musterherrn und commissarien, und die beaidigen.

Das vleissigen besichtigung, und darauff volgunden inquisition über die musterregister und relation gehalten werde, *damit das gelt, so die kreffte des krieges, durch betrug* nit übl verschwendt werde.

Das erfarnen, und getreue paumeister (f26r) und künstler mit gueter besoldung underhalten, durch welchen vleiß die bevestigung angeb[en] befürd[er]t, und vollfürt, und also nichts vergebentlichs angewendt werde.

Das zum öffter ettliche aus dem kriegsrath die gepeu besicht[en], das nit geirrt, od[er] sunst ein mangel zuwage, das auch dasjenig, so vonnöten, zeitlich zur hand gebracht werde.

Das sy das granizwesen selbs besehen, und nachforschung haben, ob haubtleutt, *officire, kriegsleutt, item prophiant, artolerei* genueg [ver]handen, od[er] deren ein mangel sei. Und von stuend[en] *darauff* fürsehung thuen, und deswegen Irer M[ajestät], od[er] deren general obristen schreiben. Das ein ordnung baide, des kriegs und cammerraths, fürgenumen werde. Das yeglichen mit dem and[er]n über die (f26v) teglich fürgefallenen sach[en] und notturfften messiglich, und one zanckh und aufpaz handle, wie ambt [ver]richte, und *allein* den gmainen nuz bewache und ansehe.

In kriegsrath neme ma[n] auch alleweg, und dann besund[er]s die *volgenden obristen und haubtleutt*, wa[nn] von denen iren ambt anhengigen sachen *gehandlt* wirdet.

Alls der zeugmeister, paucomissari, prophiantmaister, obristen mustermaister, statthaubtman zu Wien.

Man erwäle zu solch[en] ämbter taugliche, erfarnen, *getreue* und ansehnliche personen, an allen [ver]zug und ansehung d[er] und[er]haltung, dieweil one diss *kein* ordnung und handlung des kriegswesens nit besteen mag.

Von des reichscomissarien, rathen und zalmaistern

Dieweil die reichsständ den halb[en] (f27r) tail des uncosstens zu und[er]haltung d[er] graniz raich[en], und contribuiren, und in zufallenden feindtsnott die maisten kriegsleutt und kriegsmacht bestellen müssen, ist billich, das alles mit gmainen rath, fleis und vorwiss[en] gehandelt werde.

D[er]ohalben *sollen ire aigne zalmaister und commissari bestelle, die der gellts handlung, zu bezallung d[er] kriegsleutt, musterungen, besichtigung d[er] gepeu, und anderen ausgaben zugleich mit Irer M[ajestät], und dero landschafften commissarien und dienern verrichten.*

Es werden einer od[er] mer kriegsräth von dem reich [ver]ordnet, die dem kriegsrath beiwohnen, und des kriegswesens sach[en] abhandlen und tarctiren helffen.